

Jurjen Beumer

DE LANGSTE REIS IS DE REIS NAAR BINNEN

**Het politiek-mystieke leven van
Dag Hammarskjöld**

Uitgeverij Ten Have, Kampen 2007

INLEIDING	4
HOOFDSTUK 1 WIE WAS DAG HAMMARSKJÖLD?	7
1.1. .... Jeugd	7
1.2. .... Studie en loopbaan	8
1.3. .... Geestelijk klimaat in Zweden	9
1.4. .... Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties	12
HOOFDSTUK 2.....	MERKSTENEN 15
HOOFDSTUK 3.....	DE EENZAME REIS NAAR BINNEN 19
3.1. .... De langste reis is de reis naar binnen	21
3.2. .... Vereenzaming en eenzaamheid (loneliness en solitude)	30
HOOFDSTUK 4.....	DAG HAMMARSKJÖLD EN DE MYSTIEK 33
4.1. .... U alles geven	34
HOOFDSTUK 5.....	MYSTIEK EN POLITIEK 41
5.1. .... 'De weg, je zult hem volgen.'	41
5.2. .... Arcaan-discipline	47
5.3. .... Hammarskjölds einde.	48
HOOFDSTUK 6.....	LICHTENDE FIGUREN IN ZIJN LEVEN 51
6.1. .... Albert Schweitzer	51
6.2. .... Martin Buber	52
6.3. .... Djuna Barnes	54
6.4. .... Maulana Djalaladdin Rumi	56
HOOFDSTUK 7.....	OM VERDER TE LEZEN 58
7.1. .... Boeken van Hammarskjöld	58
7.2. .... Boeken over Hammarskjöld	58
7.3. .... Hammarskjöld-studie in Nederland	61

Voor Henri J.M. Nouwen (1932 - 1996). In dankbare herinnering.

INLEIDING

Als mensen zijn we altijd op zoek, op zoek naar andere mensen, op zoek naar gebeurtenissen of dingen die ons raken en verder kunnen helpen in het leven. In dit alles hopen we enigszins onszelf te vinden. Je speurt om je heen, je kijkt rond, of een ander raadt je iets of iemand aan. Talloze evenementen en interessante mensen trekken op die manier aan je voorbij. Je ontdekt een gedachte, je ziet een gebaar, een flard uit een film, een doordringend beeld uit een televisie-documentaire of zomaar een ontroerend tafereel in het leven van alle dag; en het flitst door je heen, hiér gaat het om in mijn leven.

Temidden van deze fragmenten zijn er soms mensen die je niet meer los laten maar bij je blijven. Iedereen kent, denk ik, wel zo iemand. Het zijn personen waar je je aan optrekt, die opeens een wereld voor je openen. Ze laten je zien dat de vele fragmenten onderdeel zijn van een veelkleurig mozaïek. Je wordt binnengeleid in een onbekende wereld waarvan je vermoedde dat deze reeds lang voor jou bestond en waar je onbewust al veel leeftocht vandaan had gehaald.

Het kunnen mensen zijn van lang geleden of mensen van meer dichtbij in onze tijd. Je gaat met ze in zee en je worstelt met ze. De ene keer gooi je ze ver van je en pal erop blijkt toch dat je niet zonder ze kunt. Voor mij is Dag Hammarskjöld zo'n grensganger.

In het jaar 1961 kwam Dag Hammarskjöld op 56-jarige leeftijd in Afrika bij een vliegtuigongeluk om het leven. Hij was daar als secretaris-generaal van de Verenigde Naties om een conflict bij te leggen in de toenmalige (Belgische) Kongo. Hammarskjöld was tijdens zijn leven een bekend en vermaard diplomaat, met groot gezag in de internationale politiek. Wat hem echter ten diepste bewoog kwam aan het licht, toen men na zijn dood in zijn flat in New York een soort dagboek vond met de titel *Merkstenen*. Opeens werd de 'buitenkant' van deze internationale politicus aangevuld met een tot dan toe onbekende 'binnenkant'.

Jaren geleden alweer kreeg ik deze diep gravende reflecties van Hammarskjöld onder ogen. Ik werd al lezend binnengeleid in de wereld van een hedendaags mysticus. Hammarskjöld was geen theoloog, en dat was voor mij als theoloog het aardige van de kennismaking, om met iemand in zee te gaan die op het eerste gezicht helemaal niet thuis hoort in de wereld van geloof, theologie en religie. En eigenlijk was Hammarskjöld ook geen politicus in de ons bekende zin, terwijl hij zich toch bewoog op de allerhoogste politieke niveaus. Dan word je steeds nieuwsgieriger, je leest er omheen, en langzaam beginnen de gelezen woorden hun werking te doen.

Dag Hammarskjöld is iemand uit de naoorlogse tijd van de vorige eeuw, een tijd waarin de vragen van wereld en samenleving, van theologie en kerk, in verhevigde vorm naar voren zijn gekomen. Hij is niet iemand die zijdelings, maar middenin deze turbulente decennia heeft geleefd. Hij is een mens als wijzelf, komend uit het sterk gesecculariseerde West-Europa, maar die opeens door zijn baan bij de Verenigde Naties de hele wereld als zijn werkterrein kreeg. Daarom is Hammarskjöld voor mij al jaren een vruchtbaar intermediair tussen samenleving en theologie, tussen cultuur en religie.

De lezers en lezeressen vinden in dit boek een portret van Dag Hammarskjöld. We volgen hem vanaf zijn jeugdijaren in Zweden tot aan zijn dood in Afrika. Hevige politieke gebeurtenissen uit de vijftiger en zestiger jaren komen kort aan bod omdat zij vaak

onuitgesproken in de dagboeknotities hun neerslag vinden. Juist deze wisselwerking tussen politiek en mystiek maakt Hammarskjöld tot zo'n boeiende figuur. De teksten uit *Merkstenen* zelf vormen zoveel mogelijk de leidraad voor mijn uiteenzettingen. Deze reflecties zijn, volgens Hammarskjöld zelf, een 'witboek' over zijn dialoog met zichzelf en met God.

Ik weet dat talloze mensen *Merkstenen* in hun boekenkast hebben staan, er door gegrepen zijn, maar het toch best moeilijk en taai vinden. Onder andere voor deze mensen wil dit boek een hulp zijn, een gids waarmee men nog beter de persoon en de drijfveren van Hammarskjöld op het spoor kan komen. Het portret waaraan ik hierna begin heeft niet de pretentie van een gedetailleerde biografie. Die zijn er in overvloed. Aan het eind van dit boek zal ik er een aantal introduceren voor degenen die verder willen lezen.

Ik hoop dat de door mij geschetste weg van Hammarskjöld velen van ons ook heden ten dage zal stimuleren om de eigen reis naar 'binnen' te maken, opdat 'buiten' de gerechtigheid zal gaan bloeien, meer dan ooit.

Jurjen Beumer
Haarlem, 23 augustus 1997

Bij de vijfde druk

In 1997 verscheen de eerste druk van dit boek. Drie jaren later stapte onze wereld het derde millennium binnen. Er was op de drempel van deze millennium-wisseling enige hoop dat de wereld nu eindelijk beter zou worden. Eens moet het er toch van komen! En zo'n nieuwe eeuw biedt toch kansen voor een wereldwijde, nieuwe start! Eens toch zal de mensheid ontwaken en inzien dat oorlog en geweld niets oplossen, dat de uitputting van onze natuurlijke omgeving zijn grenzen kent? Na eenentwintig maanden al vielen deze dromen in duigen en vielen mens en wereld hard op de aarde terug. Het is dan elf september 2001. Zoveel is wel duidelijk dat 'nine eleven' onze wereld een dreun heeft gegeven die nog decennia lang door zal naklinken, ook in ons eigen land. Ik ga de feiten en de analyses van deze schok niet herhalen, er is al zoveel over gezegd en geschreven. Veelmeer is het nodig om in de chaotische hitte van alle dag mensen aan het woord te laten met visie, moed en durf. In ons tijdsgewricht hebben we behoefte aan mensen die zich niet laten leiden door de politieke waan van de dag en haar korte-termijn oplossingen, maar putten uit de rijkste bronnen van de menselijke geschiedenis. Zo'n mens was Dag Hammarskjöld en daarom ben ik blij dat mijn boek na tien jaar een nieuwe, druk krijgt. Bij het voorbereiden van deze vijfde druk ben ik weer volop in zijn leven gedoken. Ik raakte opnieuw geïnspireerd, net zoals die keer toen ik voor het eerst kennis maakte met deze fascinerende Zweed. Niets van zijn woorden is achterhaald, noch gedateerd. Integendeel, het lijkt wel alsof hij nu meer spreekt dan ooit. Althans voor degenen die zijn visie en droom vandaag willen integreren in een alomvattende mensheid-ethiek. Het zal koud en kil worden in ons bestaan, zielloos en onherbergzaam, als de inzichten en vergezichten van mensen als Dag Hammarskjöld op de achtergrond raken. Politici en wetenschappers, zij die verantwoordelijkheid dragen voor het functioneren van de religies en de gewone man en vrouw op zijn of haar plek - we kunnen niet zonder 'de ziel' die in en onder alles trilt en bewogen wordt door Iemand groter dan ons eigen hart.

In deze vijfde editie paste ik op sommige plaatsen de tekst aan of voegde ik nieuwe informatie toe. Het noten-apparaat is langer geworden vanwege het vermelden van recente literatuur. Hetzelfde geldt voor hoofdstuk zeven.

Jurjen Beumer
Haarlem, 23 augustus 2007

HOOFDSTUK 1 WIE WAS DAG HAMMARSKJÖLD?

1.1. Jeugd

'De wereld waarin ik opgroeide, werd beheerst door principes en idealen uit een voor ons verre tijd, en, naar het schijnt, ver verwijderd van de problemen waarmee een mens gekonfronteerd wordt in het midden van de twintigste eeuw. Mijn weg betekende evenwel geen breuk met deze idealen. Integendeel, ik ben gaan begrijpen dat ze ook geldigheid bezitten in onze wereld van tegenwoordig. Ik wilde oprecht en ronduit een persoonlijk geloof opbouwen in het licht van de ervaring en van eerlijk nadenken. Deze inspanning die ik nooit opgaf, heeft me teruggebracht bij mijn uitgangspunt. Nu erken en onderschrijf ik onvoorwaardelijk dezelfde overtuigingen die eens aan me waren overgeleverd.

Van generaties van soldaten en regeringsambtenaren van vaderskant erfde ik de overtuiging dat niets méér voldoening kan schenken dan een leven van onbaatzuchtige dienstbaarheid aan je land - of aan de mensheid. Deze dienstbaarheid vereiste het offer van ieder persoonlijk belang, en tevens de moed onversaagd op te komen voor je overtuigingen.' ¹

Dag Hjalmar Agne Carl Hammarskjöld is een telg uit een oud Zweeds geslacht en werd geboren op 29 juli 1905. Hij is de jongste van vier broers. Via de lijn van zijn vader zijn de Hammarskjölds een adellijke familie van soldaten en hoge ambtenaren. Op velerlei manieren dienden ze het land. Dag's vader, Hjalmar Hammarskjöld (1862-1953), was rechtsgeleerde in Uppsala en van 1914-1917 minister-president van Zweden. Daarna was hij tot 1930 gouverneur van de provincie Uppsala. Het kasteel van Uppsala was de ambtswoning, hier woonde Dag met zijn ouders gedurende zijn school- en studiejaren. 'De belangrijkste erfenis die Hjalmar Hammarskjöld aan zijn zoon naliet, was zijn geloof in een internationale rechtsorde.' ² De relatie tussen vader en zoon was verre van gemakkelijk. Zijn vader was een

---

1) 'Old creeds in a new world - a statement of belief.' In: W. Foote (ed.), *The servant of peace. Dag Hammarskjöld speeches*, Stockholm 1962, p. 23 e.v.. Het boek van Foote wordt hierna geciteerd als *Servant* (+ paginaverwijzing). De tekst 'Oude geloofsbelijdenissen in een nieuwe wereld' (door Hammarskjöld uitgesproken voor de Canadese radio in 1954) is ook als inleiding opgenomen in de Nederlandse editie van Dag Hammarskjölds *Merkstenen*.

De vijfde druk van dit boek loopt parallel aan de nieuwste, achtste (herziene) uitgave van *Merkstenen*. Ik zal steeds uit deze laatste druk van 2007 citeren. De inspringende tekstgedeelten zijn, tenzij anders vermeld, citaten uit *Merkstenen*. en worden als volgt aangegeven: *Merkstenen* + paginaverwijzing. De cursiveringen in de citaten zijn van Hammarskjöld zelf.

2) S. Stolpe, *Dag Hammarskjöld, geestelijk profiel*, Hilversum/Antwerpen 1965, p.12. Hierna citeer ik dit boek als *Stolpe* + paginaverwijzing. 'De atmosfeer in het ouderlijk huis van Hammarskjöld, de statige en formele pracht van het zestiende eeuwse kasteel in Uppsala waarin men woonde, zal niet gemakkelijk geweest zijn voor zo'n sensitief kind, en ook niet het feit dat hij leefde in de nadagen van een politieke ramp die hij elke dag

afstandelijke man, die ook als politicus niet erg populair was. Dag heeft hieronder geleden, voelde zich ambivalent ten opzichte van zijn vader, maar wilde hem toch in ere houden. In 1954 zal hij zijn vader met een rede eren als hij geïnstalleerd wordt in de Zweedse Academie en daar de plaats van zijn vader overneemt.³

‘Van wetenschappers en geestelijken van moederskant erfde ik een overtuiging dat in de zeer radikale zin van het evangelie alle mensen gelijk waren als kinderen van God, en door ons tegemoet getreden en behandeld moesten worden als onze meesters in God.’

Zijn moeder, Agnes Almquist, zorgde ervoor dat het kasteel van Uppsala, waar de jongens hun jeugd doorbrachten, warm was, warm in figuurlijke zin. Warm was ook haar geloof. Zij wist het steile, orthodoxe lutherse geloof van die dagen een evangelische tint te geven. Dag's moeder was nauw bevriend met Nathan Söderblom, een van de grondleggers van de Wereldraad van Kerken. De bijzondere band tussen de moeder en haar jongste zoon springt in het oog. Over het feit dat zij hem als klein jongetje meisjeskleden aantrok - had zij toch liever na drie jongens een meisje gehad? - is m.b.t. zijn psychologische ontwikkeling het een en ander geschreven. Ik kom daar straks in hoofdstuk twee op terug, ook op de speculaties over Hammarskjölds vermeende homoseksualiteit.

1.2. Studie en loopbaan

Het gaat de jonge Dag Hammarskjöld intellectueel zeer voor de wind. Hij is gezegend met een goed verstand en leert vlot. In Uppsala studeert hij literatuur-geschiedenis, rechten en economie. In 1933 promoveert hij op een economisch onderwerp. Eigenlijk is hij goed in alles. Wat hij oppakt brengt hij tot een goed eind. Hij sport graag en houdt veel van bergwandelen en alpinisme. De ruige, onherbergzame natuur van zijn land is een bron van inspiratie voor Hammarskjöld

De banen die hij vervolgens in Zweden gaat bekleden liggen in de lijn der verwachting gezien zijn afkomst en brede intellectuele kennis. Eerst werkt hij bij een werkloosheids-commissie van de overheid en gaat in 1932 aan de slag bij het ministerie van financiën. Dan secretaris van de Bank van Zweden en vanaf 1936 tot 1945 staatssecretaris van het ministerie van financiën. De oorlog is voorbij en Europa betreedt een nieuwe fase van haar geschiedenis. Hammarskjöld zal daar als vertegenwoordiger van zijn land volop aan mee doen. Hij wisselt van ministerie en gaat nu werken op Buitenlandse Zaken. Van hieruit wordt hij gedelegeerde bij internationale commissies die zich bezig houden met de wederopbouw van Europa. In Parijs wordt hij in 1950 president van een dergelijk orgaan, de OEEC (Organisation for European Economic Cooperation). Het is een van de eerste economische Europese samenwerkingsverbanden die het toekomstige verenigde Europa zullen inluiden. In 1951 wordt Hammarskjöld minister zonder portefeuille om de minister van buitenlandse zaken te ondersteunen in economische en internationale zaken.

---

voelde door een publieke antipathie jegens zijn vader.' B. Urquhart, *Hammarskjöld*, New York/London 1994 (eerste druk 1972). Hierna citeer ik dit boek als *Urq* + paginaverwijzing. Het meest uitvoerig over Hammarskjölds vader (en moeder) is Stolpe (a.w.), hfst 1 en 2. Stolpe heeft Hammarskjöld persoonlijk gekend en kwam ook op bezoek bij zijn vader en moeder toen ze al oud waren (p.14/15)

3) Dag Hammarskjöld, Hjalmar Hammarskjöld. In *Servant* p. 63 e.v.

1.3. Geestelijk klimaat in Zweden

Om een persoon scherp in beeld te krijgen is afkomst en familie belangrijk, maar evenzeer het (geestelijk) klimaat van de tijd waarin de persoon in kwestie opgroeide. Iemands levensgang en (spirituele) zoektocht komen niet zomaar uit de lucht vallen, maar hebben naast het strikt persoonlijke en de eigen aanleg, ook andere invloeden ondergaan.

We noemden met betrekking tot Hammarskjöld al even de natuurlijke omgeving, zijn spiritualiteit is mede bepaald door het onherbergzame berglandschap van Zweden. Hij hield van dit natuurlijke landschap en trok er zich geheel in terug als hij zijn drukke werk voor korte vakanties onderbrak. Er is een melancholiek-ernstige ondertoon in Hammarskjölds leven en werk te ontdekken.⁴

Vervolgens is er de tijdgeest, dat wil zeggen het (geestelijk) klimaat waarin iemand ademt, het geheel van ideeën die in een bepaalde tijd voor velen gemeengoed zijn en hen (vaak onbewust) bestempelen en beïnvloeden. Een paar korte opmerkingen hierover.

Het universitaire en intellectuele leven in het Zweden van vlak na de Eerste Wereldoorlog werd gedomineerd door de zogenaamde Uppsala-school. Men stond uiterst sceptisch tegenover de religie in het algemeen en bepaald vijandig ten opzichte van het christelijk geloofsgoed. Als student heeft Hammarskjöld volop dit analyserende en rationale klimaat ondergaan. Het paste ook wel op een bepaalde manier bij hem, bij zijn buitenkant althans; afstandelijk, nogal koel, zakelijk, accuraat en to the point. 'Volgens deze filosofie behoorde religie tot de wereld van het "gevoel" en daarom was het onmogelijk om religie als een interpretatie van de "werkelijkheid" te beschouwen.'⁵ En dát precies, geloof als duiding en

---

4) Voor meer gegevens over schrijven en schrijvers in Scandinavië zie het themanummer van *Bzzlletin* Literair Magazine nummer 216/217 (mei/juni 1994) over 'Literatuur van de koude talen.'

5) G. Aulen, *Dag Hammarskjöld's White Book. An analysis of Markings*, London 1970 p. 28 (zie ook p.14/15)
De Zweedse theoloog en latere (lutherse) aartsbisschop Gustaf Aulen (1879- 1977) is ook zelf belangrijk geweest voor de ontwikkeling van de Zweedse theologie. Enkele boeken van hem zijn in het Nederlands vertaald. In één ervan, *De ziel van het christendom* (Amsterdam 1926), kwam ik een uitvoerig voorwoord tegen van M. van Rhijn over de ontwikkelingen van de Zweedse theologie in die dagen. Daarom een citaat uit dit voorwoord en enige toelichting. 'Zonder overdrijving zou men kunnen zeggen, dat vrijwel de geheele tegenwoordige theologen-generatie in Zweden door Wilhelm Herrmann is beïnvloed.'
(viii) Herrmann (1846- 1922) is ook een van de leermeesters van Karl Barth geweest. Een leermeester overigens waarmee Barth duchtig in aanvaring kwam toen hij een eigen (dialectische Woord)theologie ontwikkelde. Barth verzette zich zeer hevig tegen het zogeheten Neu-Protestantismus van Herrmann c.s. Het is deze theologie van Herrmann die goed past bij het rationeel-liberale klimaat van de Uppsala-school. Aulen en anderen nemen wel veel over van Herrmann, maar willen volgens Van Rhijn toch ook een andere koers. Deze andere koers werd aangevoerd door Nathan Söderblom.

interpretatie van de concrete werkelijkheid én de menselijke ziel - in één vloeiende beweging - dát zou Hammarskjöld gaan ontdekken als een doorbraak voor en vooral ín zichzelf. Hij nam afscheid van deze dominante rationaliteit en ontdekte een geloof vanuit het hart, waarbij voor hem de hele mystieke wereld openging. *'Ik wilde oprecht en ronduit een persoonlijk geloof opbouwen in het licht van de ervaring en van eerlijk nadenken.'*

Naast of tegenover de Uppsala-stroming was er in diezelfde tijd een geweldige ervaring aan kerkelijke en theologische betrokkenheid. De lutherse aartsbisschop Nathan Söderblom (1866-1931) was hiervan de stimulerende kracht. Hij probeerde de rationele koers van de Uppsala-school die ook de theologie had aangetast om te buigen en mensen weer enthousiast te maken voor de kerk, een kerk die op haar beurt dan natuurlijk wel meer 'spirit' zou moeten krijgen. Hier heeft Söderblom zich buitengewoon voor ingezet, vooral voor de oecumene. Daarom werd, ter ere van hem, in Uppsala in 1925 een van de funderende conferenties van de toekomstige Wereldraad van Kerken (opgericht in 1948) belegd, de bekende Life and Work conferentie. Hammarskjöld heeft deze historische gebeurtenis van dichtbij meegemaakt. 'Dag Hammarskjöld, toen een student van twintig jaar deed aan deze conferentie mee als "steward", of gastheer.'⁶ De eerste secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, de Nederlander W.A. Visser 't Hooft, eert deze bekwame en bewogen Zweed Nathan Söderblom in een prachtig artikel. 'De man die nauwelijks tijd heeft om zich als aartsbisschop te installeren - later vertelt hij dat hij niet eens een secretaresse en een echt functionerend bureau bezat - wordt, ik zou bijna zeggen, dé oecumenische beweging tijdens de eerste wereldoorlog, omdat er nog geen andere actieve oecumenische beweging bestaat.'⁷ In één adem met 'een van die waarlijk universele geesten' die Söderblom was, noemt Visser 't Hooft 'nog een andere Zweed, ook een universeel man, die ik enigszins gekend heb: Dag Hammarskjöld. Bij alles wat men over hem leest, moet men wederom beseffen dat er heel wat Dag Hammarskjölds waren. Onlangs las ik een artikel van een van zijn vrienden uit New York, dat mij aspecten van Hammarskjöld toonde die ik nooit bij hem had vermoed: hij was een groot kenner van de moderne architectuur! Bovendien was hij natuurlijk econoom, staatsman, en tenslotte hebben wij - totdat *Merkstenen* verscheen - nooit geweten dat hij een zeer groot en zeer diep mysticus was.'⁸

We noemden al even de vriendschap tussen Hammarskjölds moeder en Nathan Söderblom. Ze waren burens, hij in de pastorie van de kathedraal en zij in het kasteel, en zo nauw aan elkaar verwant dat men hen, vanwege hun beider gelijke geboortedatum 'tweelingen' noemde.⁹

---

6) H. P. van Dusen, *Dag Hammarskjöld. The statesman and his faith*, New York 1967, p. 21. Hierna geciteerd als *Van Dusen* + paginaverwijzing.

7) W.A. Visser 't Hooft, *Heel de kerk voor heel de wereld*, Baarn 1968, p.191.

8) Idem p. 187. Visser 't Hooft heeft Hammarskjöld meegemaakt op de tweede assemblee van de Wereldraad van Kerken in Evanston (1954) waar Hammarskjöld een speech heeft gehouden, *An instrument of faith*. In: *Servant*, p.56 e.v.
In een speciaal-nummer van het maandblad *Wending* (november 1954, 9e jaargang nummer 9) wordt deze tweede assemblee (thema: 'Jezus Christus de enige Hoop der Wereld') beschreven, de rede van Hammarskjöld wordt niet genoemd.

9) *Stolpe* p.19

Het boek van Stolpe benadrukt de volstrekte anti-religieuze stemming van de toenmalige intellectuele wereld. De kringen waarin Hammarskjöld zich bewoog hadden niets op met geloof en kerk. 'Hij leefde in het Uppsala van de twintiger jaren, d.w.z. hij was omringd door kameraden die voor het grootste deel geestelijk en religieus onervaren waren en met wie hij een vreemde taal sprak - een voor zijn ziel vreemde taal.' ¹⁰ Dag Hammarskjöld was anders dan zijn medestudenten 'die naast hem de indruk maakten alsof ze iedere ernst en diepte misten - voor de aandachtige toeschouwer was het duidelijk, dat hij een innerlijke wereld in zich om droeg, naar welks echo hij begerig luisterde, maar waarover hij zich zelden kon uiten.'

Al deze gegevens over het leven van Dag Hammarskjöld zouden al reden genoeg zijn om een biografie over hem te schrijven. Zo'n biografie was bijna klaar, te weten het boek van Joseph P. Lash. Vlak na zijn dood verscheen het. ¹¹ Misschien zou het bij die ene biografie gebleven zijn als niet, na zijn dood, een ándere kant van Dag Hammarskjöld ontdekt zou zijn, zijn 'binnenkant', een tot dan toe nauwelijks bekende binnenkant. Slechts een enkeling had er weet van. In vele toonaarden is hierover na zijn dood verbazing geuit, soms zelfs irritatie. Begrijpelijk? Want je verwacht toch van een staatsman politieke heldendaden en geen vrome, geestelijke bespiegelingen!? Maar toch, als men Hammarskjöld beter geobserveerd had en bijvoorbeeld geluisterd had naar het programma met hem op de Canadese radio in 1954, dan had men zijn spirituele 'doopceel' kunnen vernemen.

‘Maar het antwoord op de vraag, hoe de mens een leven kan leiden van actieve maatschappelijke dienstbaarheid - in volledige harmonie met zichzelf als lid van de gemeenschap van de geest - vond ik in de geschriften van de grote middeleeuwse mystici. *Zelfovergave* is voor hen immers de weg naar zelfverwerkelijking geweest. Zij hebben in *eenvoud van geest* en in *gerichtheid naar binnen* de kracht gevonden om ja te zeggen tegen ieder appèl dat de behoeften van de naasten op hen deden, en om ook ja te zeggen tegen alles wat het leven voor hen met zich meebracht wanneer ze de roep van hun plichtsbesef volgden.

Liefde - dit vaak misbruikte en verkeerd begrepen woord - betekende voor hen heel eenvoudig een overvloeien van de kracht waarvan ze zich vervuld voelden wanneer ze leefden in de ware zelfvergetelheid. En deze liefde vond zijn natuurlijke uitingsvorm in een onvoorwaardelijke plichtsbetrachting zonder voorbehoud - wat dit persoonlijk voor hen ook meebracht aan spanningen, lijden of geluk.

Ik weet dat hun ontdekkingen van de wetten van ons innerlijk leven en van onze actie hun betekenis niet verloren hebben.’

Nog meer van dit antwoord kwam aan het licht toen men na Hammarskjölds plotselinge dood in 1961 in zijn flat in New York een merkwaardig boekwerkje vond. ¹² Een 'witboek', zo

---

¹⁰⁾ Idem, p.28.

¹¹⁾ Joseph P. Lash, *Dag Hammarskjöld, Custodian of the brushfire peace*, New York 1961. Hierna geciteerd als *Lash* + paginaverwijzing

¹²⁾ 'Eerst toen zijn dagboek gepubliceerd werd, werd het iedereen duidelijk dat er altijd nog een andere Hammarskjöld bestaan had dan de beleefde diplomaat, de effectieve expert, de volhardende alpinist, de geleerde bibliofiel. Namelijk: een Christelijk mysticus.' *Stolpe* p.63

noemde hij in zijn voorwoord dit schrijven én 'het enige juiste profiel'. Nu kon men verder op zoek gaan naar de innerlijke drijfveren van deze man op eenzame hoogte.

Terugblikkend kunnen we zeggen dat veelmeer dan door zijn politieke inzichten en successen Hammarskjöld beroemd is geworden door dit zo verrassend ontdekte geestelijke reisboek. In de volgende hoofdstukken ga ik daarom nog een keer naar Dag Hammarskjöld kijken, maar nu vanuit het perspectief van dit 'witboek', zijn veel gelezen geestelijke exercities, *Merkstenen*.

1.4. Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties

Dan valt zijn naam voor de post van secretaris-generaal van de Verenigde Naties. Op 7 april 1953 volgt zijn benoeming. 'Je neemt een van de meest onmogelijke banen in de wereld van me over', zei zijn voorganger, de eerste (Noorse) secretaris-generaal Trygve Lie.¹³ Dát heeft Dag Hammarskjöld inderdaad geweten! Zoals vandaag de dag holde ook toen in de vijftiger jaren de wereld van crisis naar crisis. Gelukkig voor Hammarskjöld was het bij zijn aantreden betrekkelijk rustig in de wereldpolitiek. Hij kreeg daardoor de kans om het behoorlijk weggezakte Verenigde Naties-apparaat nieuw leven in te blazen en om haar internationale aanzien wat op te vijzelen. Het handvest van de Verenigde Naties zelf was daarvoor zijn uitgangspunt. Wat hem voor ogen stond was een goed geoutilleerde, internationaal opererende organisatie. Wil de Verenigde Naties dat zijn dan zal zij boven de partijen moeten staan en zowel de mogelijkheid als de bevoegdheid moeten hebben om (op diplomatieke wijze) te kunnen ingrijpen bij spanningen, om zo te verhoeden dat deze spanningen escaleren. 'Boven de partijen', dat hoeft geen politieke kleurloosheid in te houden. Hammarskjöld is voorstander van een pragmatisch-politieke ethiek, die gebaseerd is op inzichten die gebruik maken van het beste van de verschillende politieke ideologieën. Een zeker *conservatisme* om recht te doen aan verworvenheden uit het verleden; een goede scheut *liberalisme* vanwege het respect voor ieder individu; omdat alle mensen gelijk zijn is het *socialisme* onmisbaar; en dit alles in internationaal perspectief (*internationalisme*) om te voorkomen dat nationale belangen gaan domineren. (*Sö* p.50 / *Stolpe* p.57)

In de praktijk van het politieke handwerk leerde Hammarskjöld steeds beter de kunst te verstaan om de hete politieke controversen op diplomatieke manier aan te pakken. Hij ziet zichzelf niet zozeer als politicus maar als een internationaal ambtenaar die uitvoert wat de statuten van de Verenigde Naties in zich dragen en aan de secretaris-generaal opdragen. Daartoe ontwikkelt hij een soort 'stille diplomatie'. Vaak gaat hij rechtstreeks naar de brandhaarden toe om op die manier preventief te werken en verdere escalatie te voorkomen.

Dan gaat het vuurwerk beginnen! De aanvankelijke internationale rust bij zijn aantreden bleek een stilte voor de storm. Kort erna zullen in recordtempo de politieke gebeurtenissen elkaar opvolgen. Hammarskjöld moet nu zijn rol gaan spelen. Hij is er ook innerlijk klaar voor. Een diepe persoonlijke crisis, waarvan niemand weet van had, had hij doorgemaakt in de jaren vlak voor zijn benoeming. Gelukkig kon hij het jaar 1953 beginnen met een diep ervaren 'ja'.

'Tegen het verleden: dank,
tegen de toekomst: ja! (M/70)

---

¹³⁾ S. Söderberg, *Hammarskjöld, a pictorial biography*, London 1962, p. 5.
Hierna geciteerd als *Sö* + paginaverwijzing.

In vogelvlucht nu een aantal internationale gebeurtenissen tijdens de zeven jaren van Dag Hammarskjölds secretariaat-generaal. Straks in hoofdstuk vijf zullen we *Merkstenen* hier naast leggen.

In 1955 slaagt Hammarskjöld erin om via persoonlijke onderhandelingen met premier Tsue en Lai van de Volksrepubliek China Amerikaanse vliegeniers vrij te krijgen. Beschuldigingen van spionage tussen de VS en China hadden geleid tot de gevangenneming van de piloten. Het zijn nog broeierige jaren zo vlak na de oorlog in Korea.

In 1956 is er de Suez-crisis waar de Verenigde Naties optimaal bij betrokken raakt. 'Het regelen van de Suez crisis was een van de meest spectaculaire eigen prestaties van de Verenigde Naties gedurende de eerste vijftig jaar van haar bestaan.'¹⁴

In hetzelfde jaar 1956 is er de Russische inval in Hongarije nadat de Hongaarse leider Imre Nagy hervormingen probeerde door te voeren en in opstand kwam tegen de Sovjet-overheersing. Met harde hand wordt de opstand neergeslagen. De Verenigde Naties moest dit alles met lede ogen aanzien, men kon niets doen. De Sovjet-Unie gaf Hammarskjöld te verstaan dat dit interne aangelegenheden waren. De supermachten speelden het gevaarlijke 'spel' van de koude oorlog, men duldde geen inmenging, in feite ook niet van de mede door henzelf in het leven geroepen Verenigde Naties.

Op 21 september 1957 wordt Hammarskjöld herbenoemd tot secretaris-generaal.

In 1958 zien we hoe de crisis in de Arabische wereld zich verheft. In 1959 gaat het rommelen in Zuidoost-Azië (Laos), het zijn de voorlopers van de bloedige Vietnam-oorlog.

Hammarskjöld lanceert het idee om bij sommige van die brandhaarden internationale VN-troepenmachten te stationeren. Op die manier kunnen de strijdende partijen uit elkaar worden gehouden en kan er gezocht worden naar politiek stabielere middelen dan vechten en oorlog. Het gaat goed met Hammarskjölds vernieuwde aanpak van de Verenigde Naties. Hij heeft respect afgedwongen en zijn manier van werken is tamelijk succesvol. Vooral de jonge, net zelfstandig geworden Afrikaanse landen, zien Hammarskjöld als hun man.

Echter, op het hoogtepunt van zijn succes en roem pakken er donkere wolken samen rond zijn onvermoeibare strijd voor vrede en gerechtigheid. Even leek het erop dat de Verenigde Naties als een soort derde (dienende) macht de hegemonie van de machtsblokken zou kunnen weerstaan. Maar dan breekt in 1960 in Belgisch Kongo een politieke crisis uit met een zeer grillig en onvoorspelbaar verloop. Het koloniale tijdperk loopt in die jaren op zijn laatste benen, maar de chaos die de koloniale mogendheden bij hun 'vertrek' achterlaten is groot. Helemaal niets heeft bijvoorbeeld een land als België er aan gedaan om Kongo op eigen benen te leren staan. Men heeft zich tientallen jaren schandelijk verrijkt, dan opeens trekt men zich terug en uiteraard is dan de chaos niet meer te overzien. Rellen breken uit, er wordt geweld gebruikt, de koude oorlog nestelt zich in de toch al grote problemen, onderhuidse interne conflicten kunnen worden uitgevochten, nieuwe 'leiders' zonder enige ervaring gaan de dienst uitmaken en elkaar bevechten.

---

¹⁴⁾ S. Meisler, *United Nations. The first fifty years*, New York 1995, p. 114

Het Afrikaanse continent kampt ook in het nieuwe millennium nog steeds met deze immense problemen. Kenners spreken over Afrika als een bijna 'vergeten continent' dat nauwelijks meespeelt op de politieke kaart. Oorlogen zijn er geweest of zijn er nog in bijna alle 'nieuwe' landen. Veel landen worden geplaagd door een ongekeerde armoede. In sommige 'bevrijde' landen is de zogenaamde bevrijder zelf dictator geworden (Zimbabwe), of er heerst een genadeloze corruptie die lokale economieën doet instorten. Een Marshall-plan als voor Europa na de tweede wereldoorlog zou nodig zijn, maar ja, hoe lang zal het duren voor de rijke landen één cent terugzien? Gelukkig zijn er op dit moment mondiale bewegingen op gang gekomen, die Afrika uit de put willen trekken. Hopelijk daagt er wat licht in de verte. In de Kongo volgt in een ongekeerd snel tempo de ene onoverzichtelijke gebeurtenis de andere op. Een escalatie is bijna onvermijdelijk. Hammarskjöld probeert te bemiddelen. Het komt in de Verenigde Naties tot een hevige aanvaring met partijleider Chroetsjov van de Sovjet-Unie die hem verwijt vazal van het kapitalisme van de VS te zijn. De plaatjes van Chroetsjov die in de vergaderzaal van de Verenigde Naties uit protest tegen de aanpak van Hammarskjöld met zijn schoen op de lessenaar slaat zijn beroemd geworden. Hammarskjöld komt zwaar onder vuur te liggen. Chroetsjov wil hem weg hebben en wenst de ene persoon van secretaris-generaal vervangen door een driemanschap (één uit het communistische kamp, één uit het kapitalistische kamp en één uit de neutrale landen). Hammarskjöld weerstaat de aanval op zijn persoon en protesteert tegen de constructie van een dergelijk trojka, dit immers zou het apparaat totaal verlammen. Met steun van de meeste andere landen blijft Hammarskjöld overeind en gaat door met zijn bemiddeling in de Kongo.

Tijdens een van de zeer inspannende Kongo-missies stort het vliegtuig waarmee Hammarskjöld naar Ndola in Rhodesië vliegt neer. Het is zondag 17 september 1961, Dag Hammarskjöld vindt met zijn mede-passagiers de dood, vijf bemanningsleden, zijn trouwe lijfwacht, Bill Ranallo, een vrouwelijke secretaresse, vijf andere officials van de Verenigde Naties en twee Zweedse VN-militairen. De ware toedracht van dit ongeval is nooit geheel bevredigend opgelost. Was het sabotage, is Dag Hammarskjöld wellicht vermoord? Eén van de 'meest moedige en tot de verbeelding sprekende secretarissen-generaal die de Verenigde Naties ooit heeft gehad' is niet meer.¹⁵

In 1998 verschijnen er berichten in de kranten dat Dag Hammarskjöld misschien tóch is vermoord. Er waren papieren boven water gekomen tijdens zittingen van de Zuid-Afrikaanse Waarheidscommissie die hierop zouden wezen. De *Volkskrant* van 20 augustus 1998 schrijft: 'De geheime diensten van Zuid-Afrika, de VS en Groot-Brittannië waren in 1961 betrokken bij een complot om Dag Hammarskjöld, de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, te vermoorden. Desmond Tutu, voorzitter van de Zuid-Afrikaanse Waarheidscommissie, heeft dat woensdag meegedeeld.' Het bericht wordt in hetzelfde artikel door kenners ontkend: 'Volgens Hammarskjölds voormalige rechterhand Brian Urquhart is de gedachte aan een westers complot onzin.' *Trouw* van dezelfde datum (20-08-1998) meldt: 'Tutu legde er de nadruk op dat de authenticiteit van de brieven niet vaststaat. Hij zei dat zij niet eerder waren gepubliceerd en dat zij nu werden vrijgegeven om het werk van de commissie "doorzichtig" te houden.' Over het wel dan niet vermoord zijn van Hammarskjöld blijven ook recente biografieën elkaar tegenspreken. De een zegt stellig: 'Het is niet zozeer de vraag wie

---

¹⁵⁾ Meisler, a.w. flaptekst

Hammarskjöld heeft vermoord, maar waarom er zo lang gezwezen werd.’¹⁶ Een ander is veel minder stellig en houdt moord niét voor aannemelijk.¹⁷

---

¹⁶⁾ S. Mögle-Stadel, *Dag Hammarskjöld. Biografie van een visionair*, Zeist 2004, p. 47 (oorspronkelijk Duits 1999).

¹⁷⁾ M. Bouman, *De levensweg van Dag Hammarskjöld*, Kampen 2006, p.16.

HOOFDSTUK 2 MERKSTENEN

Als ervaren alpinist wist Hammarskjöld dat het nodig was om in onbekend berggebied op belangrijke knooppunten een hoop stenen neer te leggen, als markeringen, als wegwijzers voor de weg terug, 'vägmarken', 'merkstenen'.¹⁸ Op elkaar gestapelde stenen zijn het, aanwijzingen voor onderweg. De weg terug zou anders niet meer te vinden zijn, en hoe zou je vooruit komen zonder terugblik op de afgelegde weg? Het beeld van een bergtocht voor Hammarskjölds geestelijk zoeken ligt voor de hand. Het is een rusteloos dwalen met her en der een notitie, eenzame krassen in de harde wand van de menselijke existentie. In *Merkstenen* gaat het om meer dan zeshonderd notities. De aantekeningen zijn verdeeld in clusters van jaren en op het laatst staan ze gegroepeerd per jaar. Vanaf 7-4-1953 (zijn benoeming bij de Verenigde Naties) worden bepaalde gebeurtenissen van een datum voorzien. De aantekeningen strekken zich uit over een periode van meer dan zesendertig jaar. Ze bevatten proza en poëzie, sommigen zijn lang, anderen kort. Omdat de meeste aantekeningen tamelijk op zichzelf staan, is het lezen ervan niet eenvoudig. De samenhang en het evenwicht tussen al het geschrevene is moeilijk op het spoor te komen, en ook de afzonderlijke notities hebben meer dan eens een hoge graad van onbereikbaarheid. Het is zeker zo dat Hammarskjöld zijn teksten heeft geredigeerd, met name toen het idee bij hem groeide dat publicatie misschien een mogelijkheid zou zijn.

Belachelijk, deze uitingsdrang! Waarom is het zo belangrijk dat *iemand* de binnenkant van je leven gezien heeft? Waarom schrijf je dit allemaal; natuurlijk, voor jezelf - maar ook, *misschien* ook, voor anderen? (M/69)

En later eind 1956:

Deze aantekeningen - ? Het waren merkstenen, opgericht op het moment dat je een punt bereikte waarop je ze nodig had, een vast punt dat niet verloren mocht gaan. En dat zijn ze gebleven. Maar je leven is veranderd en nu houd je rekening met mogelijke lezers. Misschien is dat wel een stille wens van je! Het kan toch voor de een of ander zin hebben om de weg van een leven te zien, waarover de levende zelf niet wilde spreken. Ja, maar alleen als je woorden een eerlijkheid bezitten die uitrijst boven ijdelheid en zelfbespiegeling. (M/109)

Merkstenen is in vele talen vertaald en behoort nog steeds tot een van de mystieke hoogtepunten. *Merkstenen* is een literair document geworden, een geestelijke schriftuur waarop na de periode van het verschijnen veel is gestudeerd.¹⁹

---

18) 'Paedwizers' in het Fries. 'Men soe it yn it Frysk faeks oersette kinne mei "Paedwizers", hwant yn bercheftich lan yn Skandinavië jowt men in paed gauris mei steapels stiennen an.' J.H. Brouwer, *Dag Hammarskjöld. Strider foar Frede*, Ljouwert (De Terp) 1975, p. 78. *Markings, by Dag Hammarskjöld, translated by Leif Sjöberg and W.H. Auden. With a foreword by W.H. Auden*, London 1964.

19) 'Hammarskjöld heeft geen theologisch traktaat geschreven, maar een ontroerend verslag van zijn innerlijke ontwikkeling. De religieuze debatten, die aan de hand van zijn boek zijn gevoerd, lijken dan ook meer gericht op het verkondigen van de eigen meningen der schrijvers

Het bijzondere van dit boek is dat uit nagenoeg niets is op te maken dat we hier te maken hebben met een mens die zo'n verantwoordelijke post had in het maatschappelijke en politieke leven. En toch begeleidden deze persoonlijke reflecties de decennia voor en na de Tweede Wereldoorlog. Dit gegeven van een bijna afgesloten 'binnenkant' ten opzichte van een publieke 'buitenkant' boeit uitermate. Hoe heeft dat innerlijk leven ingewerkt op Hammarskjölds visie op de vragen en uitdagingen van de internationale rechtsorde? Maar ook, hebben politieke gebeurtenissen invloed gehad op zijn innerlijke ontwikkeling? Deze samenhang, deze wisselwerking tussen *mystiek* en *ethiek (politiek)* maakt Hammarskjölds *Merkstenen* tot zeer interessante spirituele lectuur.

Op zich is deze relatie tussen mystiek en ethiek bij Hammarskjöld (en andere geestelijke schrijvers) al een discussie waard. Ik wil er in het kort iets over zeggen. Er zijn biografen van Hammarskjöld die ijverig op zoek zijn naar de politiek relevante gegevens gedurende de vele brandhaarden die we boven vermeldden, en dan speuren naar de gedateerde en ongedateerde passages in *Merkstenen* die hierbij zouden passen. Andere auteurs daarentegen onderzoeken veel meer de innerlijke samenhang van de teksten zelf zonder al te grote nadruk op de politieke gebeurtenissen. De politieke context die bij de ene groep schrijvers nogal op de voorgrond treedt in hun interpretatie, functioneert bij een andere groep schrijvers meer als achtergrond, als decor waartegen de teksten en de ontwikkeling van de persoon in kwestie zich afspeelt (zie hoofdstuk zeven). De laatste zienswijze heb ik leren ervaren als vruchtbaar. Mij spreekt aan om de tekst(en) zelf een hoge mate van voorrang en eerbied te geven. Immers, in het geschreven woord, in de bundeling 'vägmärken' en de redactie ervan, is veel meer gezegd en uitgedrukt dan een commentaar bij politieke gebeurtenissen. Als het slechts een dagboek-commentaar was dan zouden we gauw uitgekeken zijn op de teksten en zou *Merkstenen* niet tot vandaag de dag met de lezers communiceren. Nee, in de teksten zit meer verborgen, misschien wel meer dan de schrijver ervan zelf heeft geweten. Zoals het gaat bij het lezen van een goed gedicht. De lezer haalt er vaak nog weer andere gedachten en ervaringen uit dan de schrijver ervan voor ogen heeft gestaan. En de schrijver zelf ervaart precies dát mechanisme als een 'wonder'. Want het feit dat dit kan gebeuren geeft het gedicht een zekere eeuwigheidswaarde. De tekst bemiddelt de context en omgekeerd. De tekst dwingt mij om kennis te nemen van de context, ik móet enigszins weten wat er aan de hand was in de dagen van Hammarskjöld, maar het is niet zo dat ik nu met de kennis van die feiten (Libanon, Kongo, Laos etc) het geheim van *Merkstenen* kan ontrafelen. Dat geheim blijft verborgen in de teksten zelf en zal (zeker! met behulp van commentaren) steeds door iedere lezer, en in iedere tijd opnieuw, gezocht moeten worden. Het eigen leven wordt als het ware ingelezen in de teksten zelf waarna een vruchtbare communicatie ontstaat. Elke interpretatie is daarom 'slechts' een interpretatie. Voeg daar aan toe, dat *Merkstenen* ook nog een schriftuur is waar een 'Onbekende' (een 'iets of iemand') in meespeelt, een onbekende om wie het Hammarskjöld

---

dan op het begrijpen en waarderen van de man die met zoveel stijl, waardigheid en fijngevoeligheid zijn geestelijke strubbelingen heeft te boek gesteld. Wie *Merkstenen* onbevangen leest, kan het beter zonder dat soort commentaren stellen.' Aldus C.W.A. Schurmann (van 1955-1964 vertegenwoordiger van Nederland bij de Verenigde Naties) in zijn "Ter inleiding" op de eerste druk van *Merkstenen* in het Nederlands (Brugge/Utrecht, 1965). De laatste zin van Schurmann doet wat vreemd aan, want zonder commentaren zullen we Hammarskjöld nauwelijks kunnen begrijpen.

nu net begonnen is, een 'onbekende' die hij zelf en de lezers zo graag willen (leren) kennen en ontmoeten.²⁰

Zo staat het er dus voor wanneer we de politieke en biografische gegevens van Hammarskjöld op ons hebben laten inwerken en ons nu laten meevoeren door *Merkstenen* zelf. Met deze wijsheid kunnen we de teksten onbevangen tegemoet treden en hopen dat zij door lezing en herlezing, door meditatie en contemplatie iets van hun geheim aan ons zullen prijsgeven, dat hét onbekende of dé Onbekende ons tegemoet treedt, dat 'het iets' stukje bij beetje 'Iemand' wordt.

'Ik weet niet wie - of wat - de vraag stelde. Ik weet niet wanneer zij gesteld werd. Ik herinner me niet dat ik antwoordde. Maar eens zei ik ja, tegen iemand, tegen - of iets.'
(M/148)

Zo staan ze voor ons, bijna zeshonderd diepte-peilingen in een granieten, vaak weerbarstige taal. Samen geven ze een geestelijke ontwikkeling weer die tot vandaag uiterst waardevol mag heten. In ieder geval bezorgden ze de directe omstanders, zijn naaste collega's en medewerkers van toen een schok. Was dat ook Dag Hammarskjöld, hun vriend, hun collage? En, waarom hadden ze daar nooit iets van geweten? Toen men in zijn appartement in New York na zijn dood het manuscript vond, was er een briefje bij gevoegd, gericht aan zijn beste vriend:

'Beste Leif,

Misschien herinner je je dat ik je eens vertelde dat ik toch een soort dagboek bijhield, waarvan ik wilde dat jij het te zijner tijd onder je hoede zou nemen. Hier is het dan. Ik begon er aan te werken zonder de gedachte dat iemand het ooit te zien zou krijgen. Maar door mijn latere lotgevallen, door alles wat er over mij gezegd en geschreven is, is de situatie veranderd. Deze aantekeningen zijn het enige juiste 'profiel' dat getekend kan worden. En daarom heb ik in latere jaren rekening gehouden met de mogelijkheid van publikatie, hoewel ik doorging met voor mezelf te schrijven en niet voor een eventueel publiek.

Als je vindt dat ze het waard zijn om gedrukt te worden, heb je het recht dat te doen, als een soort 'witboek' over mijn dialoog met mezelf - en God.'

In het volgende hoofdstuk wil ik proberen op het spoor te komen wat Hammarskjöld voortdreef in *Merkstenen*. Zijn visie en passie ga ik omschrijven vanuit een zeer bepaalde grondgedachte, te weten de *eenzaamheid*. Steeds weer drong zich deze thematiek van de eenzaamheid aan me op. Zeker, er zijn meer toegangen tot het verstaan en begrijpen van Hammarskjöld mogelijk, ik zal ze ook steeds kort aangeven. Maar dé sleutel om door te

---

20) Interessant is de poging van Bart Voorsluis om het dagboek als een speciaal type literatuur te analyseren aan de hand van onderzoek van literatuurhistoricus en filosoof George Steiner. Vooral hoe de persoonsvormen (ik, je, Gij, wij) elkaar afwisselen en op elkaar betrokken zijn. B. Voorsluis, *Het dagboek van Dag Hammarskjöld*. In: B. Voorsluis (red.), *Moderne spiritualiteit tussen traditie en vernieuwing. Over Simone Weil, Abraham Joshua Heschel en Dag Hammarskjöld*, Zoetermeer 1997.

dringen tot de zielenroerselen van Hammarskjöld meen ik gevonden te hebben in het spiritueel-mystieke thema bij uitstek, de eenzaamheid.

Uiteraard attenderen ook andere auteurs op de eenzaamheid van Hammarskjöld. Aulen geeft de volgende typering: 'Zijn spirituele worstelingen, zoals die in *Merkstenen* onthuld worden, draaien rond drie overheersende thema's: gerichtheid op zichzelf, eenzaamheid en de zinloosheid van het leven.'²¹ De opmerking van Aulen dat Hammarskjöld zijn eigen eenzaamheid (ver)koos: 'Zo moeten we zeggen dat zijn eenzaamheid een gekozen eenzaamheid is.' (p.19), deel ik niet, het gaat dieper. Meer zoals Stolpe het aangeeft: 'Er bestaat een bodemloze eenzaamheid van de ziel, ook in niet-egocentrische betekenis - een onvermogen om zó te leven dat anderen voelen wat ze van je kunnen verwachten.'²² Al deze auteurs problematiseren de eenzaamheid-thematiek niet zoals ik dat hierna zal pogen, namelijk in haar mystieke diepte-dimensie.²³

---

²¹⁾ Aulen p.16

²²⁾ Stolpe p.43. Lash zegt: 'Maar zelfs temidden van zijn Zweedse vrienden, deed er altijd een deel van hem niet mee. Er is warmte en echte affectie, maar tegelijk enige afstand. Misschien is dit de prijs van het leiderschap en verantwoordelijkheid moeten dragen.' (*Lash*, 222) Deze constatering is wel erg van de buitenkant bekeken. Urquhart noemt de begrippen 'solitariness and loneliness' (*Urq* p.25).

²³⁾ K. Waaijman, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden* (Gent/Kampen 2000) bespreekt Hammarskjöld ook onder het hoofdje 'eenzaamheid' (én als iemand van de 'tegenbeweging'). Ik herken me in de visie van Waaijman. 'De mystieke zelfwording van Hammarskjöld kan worden beschreven als een uittocht uit deze angstige eenzaamheid en een intocht in de ruimte van de eenzaamheid.' (p.268) Ik werk dit verderop uit door middel van de begrippen loneliness (vereenzaming) en solitude (eenzaamheid).

HOOFDSTUK 3 DE EENZAME REIS NAAR BINNEN

Wie het boek *Merkstenen* goed in zich opneemt zal meegevoerd worden naar de eenzame plekken in het menselijk bestaan. Hier doet iemand verslag die diep eenzaam is geweest. Het is de weerbarstige taal zelf, de opbouw, het timbre en het ritme, die wijst in de richting van het onontkoombare, dat wij mensen eenzaam zijn, eenzaam tot op het bot en overgeleverd aan het grillige lot. Het is deze eenzaamheid, grondtrek bij de mystici van alle tijden, die we in dit hoofdstuk gaan verkennen en aan het eind ervan wat verder willen uitdiepen.

We weten uit Hammarskjölds leven dat er uiterlijk weinig reden was om zich eenzaam te voelen. Altijd waren er mensen en vrienden om hem heen. Vaak, na het werk op de Verenigde Naties, nam hij mensen mee naar zijn huis om de zaken 'achter' het wereldgebeuren nog wat dieper door te nemen. Vooral kunstenaars, schrijvers en artiesten. We weten hoe hij zich intens verdiepte in hun artistieke wereld. Je zou het niet zeggen als je *Merkstenen* leest, daarin komt een strenge, koele en gereserveerde man naar voren, maar in de dagelijkse omgang was Hammarskjöld een bijzonder onderhoudend en sociaal mens. Velen getuigen op die manier van hem, zoals zijn secretaresse, de Nederlandse mevrouw Hannah Platz, '... die koelheid, die gereserveerdheid was voornamelijk een hele grote aangeboren verlegenheid. Ik heb eigenlijk nog nooit zo'n verlegen man meegemaakt. Zo lang hij werkte, zo lang hij in professionele atmosfeer bezig was, was hij helemaal niet verlegen, ging het helemaal vanzelf, maar zodra er een persoonlijk contact kwam kon hij heel erg verlegen en zelf een beetje stuntelig zijn.'²⁴

Maar, wat al even ter sprake kwam over zijn jongere jaren, onder en achter die belangstelling voor alles en iedereen broeide altijd iets anders. Een knagende, bij tijd en wijle hartverscheurende eenzaamheid. Welke thema's Hammarskjöld verder ook beroert, en het zijn er heel wat, het 'lot' van de eenzaamheid heeft als een genadeloze stormwind door zijn leven heeft geraasd. Daarom hoorde hij er net niet helemaal bij, daarom kon nagenoeg niemand écht bij hem komen.

Hammarskjöld is niet getrouwd geweest en heeft nooit een vaste relatie gehad, noch met een vrouw, noch met een man. Er was wel een innige band met zijn moeder, die hem - als laatste kind van vier jongens - in zijn kinderjaren als meisje aankleedde. Zijn omgang met vrouwen was bepaald ongemakkelijk. Of het een met het ander samenhangt? Op dit punt zal nog heel wat (diepte)psychologisch onderzoek verricht kunnen worden. Ernest Hemingway overkwam hetzelfde, ook hij werd als jongen in een meisjesrol geduwd. 'Dat leidt er dikwijls toe dat er zich problemen met de identiteits-ontwikkeling voordoen. Dat komt onder andere naar voren in het gegeven dat de man, die men als kind tot meisje wilde maken, zich graag door overdreven mannelijkheid tegen vrouwen afzet, of soms de wens te kennen geeft van geslacht te willen veranderen. Het voorbeeld van Hemingway maakt dit heel duidelijk. Het is niet vreemd om aan te nemen, dat de neiging van Hammarskjölds moeder om hem als meisje op te doffen, een van de oorzaken is dat hij tegenover vrouwen zo'n gedistantieerde houding aannam.'²⁵

---

24) Televisie-portret van Hammarskjöld op de IKON-televisie d.d. 26-9-1976. De tekst van deze uitzending is destijds op schrift gezet door de maker van het programma, Henk Biersteker.

25) Johann Hoffmann - Herreros, *Dag Hammarskjöld. Politiker - Schriftsteller - Christ*, Mainz 1991, p. 102

Er zijn in *Merkstenen* nogal wat toespelingen op seksualiteit, vooral in de notities in het jaar 1959 waarin Hammarskjöld terugblikt op zijn jeugd jaren in Uppsala

De jongen in het bos
Zijn kleren afwerpend
speelt hij naakt zijn spel
M/131

of met een andere variant

Geen uitweg vindend
maakt de hitte
kolen tot diamanten
M/139

En zoals het altijd gaat, een man die niet trouwt maar er voor 'kiest' om vrijgezel te blijven, over zo iemand komen geruchten op gang dat hij wellicht homoseksueel is. Rondom Hammarskjöld heeft het gegonsd van die praatjes. Ze werden in de wereld gebracht door mensen die hem zijn succes misgunden of hem in diskrediet wilden brengen. In onze tijd zou je zeggen, die en die is homo of lesbo? nou en! Maar in die dagen was de openheid over homoseksualiteit nog niet aan de orde. Of dat nu wel zo is, in bijvoorbeeld hooggeplaatste politieke kringen, is trouwens ook nog maar de vraag. Bovendien, Hammarskjöld was geen homoseksueel. In vele toonaarden beklemtonen zijn biografen dit. 'Ik heb acht jaar heel nauw samen gewerkt met Hammarskjöld, vele anderen ook. Niemand van ons heeft ooit ook maar enig bewijs of rechtvaardiging voor dit verhaal gezien. Een verhaal dat vlijtig werd rondgestrooid door mensen die Hammarskjöld *niet* kenden en die om de een of andere reden rancunes tegen hem hadden.'²⁶ Hammarskjöld wist van deze roddel en achterklap, hij wijdt er zelfs een zeer cryptische haiku aan:

Toen hij geen gezellin kon vinden
noemde men
de eenhoorn pervers
M/141²⁷

---

²⁶) Brian Urguhart, *A life in peace and war*, New York/London 1987, p. 126.
Idem *Urq.* p.26/27 en *Van Dusen* p.83 en 221 e.v.

²⁷) De eenhoorn is een mythologisch figuur, een kruising tussen een hert en een paard. Enerzijds is het een dier dat schuw en solitair is, anderzijds heeft het een gevaarlijke en onbedwingbare kracht. 'Volgens een oude voorstelling kan de eenhoorn alleen gevangen worden, als het vlucht in de schoot van een maagd. Deze mogelijkheid noemt Hammarskjöld echter niet. Ze lijkt voor hem een afgesloten weg.' Hoffmann-Herrerros a.w. p. 92,93. Zie ook, A.W.G. Jaakke, 'De Eenhoorn. Bijbels fabeldier of uitgestorven soort.' In: *Met andere woorden. Kwartaalblad over bijbelvertalen*, Haarlem, 17 (1998), 1, p. 27 e.v.

Ik denk dat psychologische factoren buitengewoon belangrijk zijn voor de vorming van iemands levensweg, dat ze zeker ook leerzaam kunnen zijn om de persoon in kwestie beter te begrijpen. Daarom vermelden we deze feiten over Hammarskjöld, maar ik beschouw ze als ingrediënten, als noodzakelijke smaakmakers, als steentjes van het menselijk mozaïek van de ziel. Halt houden bij louter psychologische interpretaties zou hetzelfde zijn als zeggen, nú kennen we de persoon in kwestie. Ook al zullen we Hammarskjöld waarschijnlijk nooit helemaal kunnen peilen en kennen, dat is, zo zegt psalm 139 voorbehouden aan de Schepper zelf. Toch gaan we nog wat dieper afsteken. De teksten over de eenzaamheid nodigen ons daartoe uit.

3.1. De langste reis is de reis naar binnen

Merkstenen geeft een verslag van het omgaan met deze eenzaamheid, hoe gaandeweg het genadeloze tot genade werd. Niet als een voorspelbaar gegeven vooraf, maar als een zich gewonnen geven aan 'iets of iemand'. Vanaf het allereerste begin zijn er talloze dagboeknotities die spreken over eenzaamheid (cursivering van die woorden zijn van mij, jjb):

In de periode 1925-1930. *Zo was het*

Stilte is de ruimte rond iedere handeling en rond ieder samenleven als mensen. Vriendschap vraagt geen woorden - het is een *eenzaamheid*, bevrijd van de angst der *eenzaamheid*. M/22

Natuurlijk vecht je met de floret. Maar in de *eenzaamheid* van gisteren - speelde je toen niet met vergif? M/23

Dan is het tien jaar stil in het dagboek, het begint weer met de datering 1941-1942, *Tussenjaren*. De jongelingsjaren zijn voorbij, zijn studie is voltooid, de eerste succesvolle banen heeft hij gehad. Maar ook nu blijft het:

'Ik stel de voorwaarden.' Onder dat teken te leven geeft inzicht in de lijn van het leven - met als prijs de *eenzaamheid*. M/25

Nu ook voor het eerst wordt 'God' ter sprake gebracht, nog aarzelend, tastend. Eenzaamheid en God? Hebben zij met elkaar te maken?

De levenseisen van het mensdier worden geen gebed doordat je God tot geadresseerde maakt. M/24

God is een handige formule op de boekenplank van het leven - altijd bij de hand maar zelden gebruikt. M/27

Dan de aantekeningen uit de jaren 1945 - 1949 met de aanduiding, *Naar nieuwe kusten?*

Hammarskjöld worstelt enorm. Zeker zal zijn 'midlife' hieraan debet zijn. Het brengt een verheving van zijn eenzaamheid teweeg. Wie ben ik? Wat doe ik eigenlijk op aarde? Ik en de anderen? Ik en God?

Ieder ogenblik kies je je eigen ik. Maar kies je - jezelf? Lichaam en ziel hebben duizend mogelijkheden, waaruit je vele ego's kunt opbouwen. Maar slechts één van deze geeft congruentie tussen de kiezer en het gekozene. Slechts één - die je pas dan vindt, als je alle kansen op iets anders uitschakelt ... M/28

Naar deze haast niet te vinden congruentie is Hammarskjöld op zoek. Zal hij hierin uiteindelijk rust vinden? Voorlopig nog niet. Integendeel, iets van rust of harmonie lijkt verder weg dan ooit. Is het dan maar niet het beste om alles rigoureuus vaarwel te zeggen, om de eenzaamheid te verdrinken in het zwijgen van de dood. Hammarskjöld beschrijft een aantal gevallen van suïcide die hij van dichtbij meemaakte. In de laatste aantekening van deze cyclus echter brengt hij zijn eenzaam lot in relatie met het *offer* dat hij wellicht moet brengen.²⁸ Het leven weggeven, wegschenken, ten dienste stellen, zelfovergave om tot zelfverwerkelijking te komen. Wellicht dan, als dit lukt, dan ... is de eenzaamheid te dragen. Maar eerst is er nog een lange weg te gaan.

Je vroeg om lasten te mogen dragen -. En klaagde toen ze je op de schouders gelegd werden. Had je je een andere last voorgesteld? Geloofde je in de anonimiteit van het offer? Het offer van de offerdaad moet beoordeeld worden als zijn tegendeel. O Cesarea Filippi: de veroordeling accepteren als vrucht en als voorwaarde van je inzet, haar accepteren als de inzet ingezien en gekozen wordt. M/36

In de jaren 1950 - 1952 bereikt Hammarskjölds eenzaamheid zijn hoogtepunt. De dagboekantekeningen zijn vanaf nu tot aan het eind in 1961 per jaar gedateerd en nemen toe in aantal. Van 1950 tot 1954 laat hij elk jaar beginnen met de dichtregel: *Weldra komt de nacht*. Hij voelt dat zijn innerlijk leven onder zware druk staat, dat de daad van het offer bijna ondraaglijk is, dat 'de donkere nacht' (Jan van het Kruis) onvermijdelijk lijkt. Waarheen voert de nacht?

De angst van de *eenzaamheid* wordt doortrokken door wind, aangevoerd uit het stormcentrum van de doodsangst: slechts datgene bestaat wat van een ander is, want alleen wat je weggegeven hebt - al was het maar door te ontvangen - wordt opgeheven uit het niets dat eens je leven geweest zal zijn. M/38

En vlak erna:

... Eenzaam. Maar *eenzaamheid* kan een kommunie zijn.' (M/38)

Het vermoeden rijst dat je er in je eentje inderdaad aan onderdoor gaat. Het kon wel eens zijn dat je leven via een ander (de Ander?) moet gaan lopen. Maar mensen om je heen, kunnen zij geven wat uiteindelijk het leven zin geeft?

---

²⁸) 'Door het hele boek heen is het woord offer een fundamenteel woord, maar in de laatste jaren van de schrijver werd het steeds belangrijker.' *Aulen* p.8

Onze liefde verarmt als we niet de moed hebben om haar objekt op te offeren.' M/48

Dan je vrienden misschien?

Misschien werd een grote vriendschap nooit beantwoord. Misschien zou zij nooit tot rijpheid kunnen uitgroeien, indien zij verwarmd en verdedigd was door haar eigen objekt. Vriendschap 'geeft' ons niets. Maar in de ruimte van haar *eenzaamheid* leidt zij ons naar hoogten met verre - inzichten. M/40

Bovendien, de mensen om mij heen, wat stralen zij maar al te vaak niet een soort verveling uit.

Inkijk: in het raam aan de overkant van de straat zie ik haar patience leggen, dag na dag, avond na avond. Geduld, geduld - de dood laat zeker niet lang meer op zich wachten. M/43

Hammar skjöld is vlijmscherp en soms hard in zijn waarnemingen. Maar het wordt nergens arrogant, omdat hij zichzelf het meest scherp ontleedt. Hij weet dat het kleine, alledaagse van het leven bescherming biedt aan de kolkende onrust van de ziel, dat ook hij zich daaraan niet onttrekken kan, maar het blijft surrogaat.

... Liever deze vernederende klownsrol dus, dan *eenzaam* achtergelaten te worden als te weinig onderhoudend - of verachtelijk op grond van een langdurig fixeren zonder tegenantwoord. M/43

Al moet hij zich dan ook aanpassen, de zoektocht gaat verder. Er is geen halt. Iets zit hem op de hielen en drijft hem verder. De allereerste dagboeknotitie is inderdaad het 'Leitmotiv' van *Merkstenen*:

Verder word ik gedreven,
een onbekend land in.
De grond wordt harder,
de lucht prikkelender, kouder.
Aangeraakt door de wind
vanuit mijn onbekende einder
trillen de snaren
in afwachting

Aldoor vragend
zal ik aankomen,
daar waar het leven wegklinkt -
een klare zuivere toon
in de stilte.'
M/21

In deze jaren rond 1952 heeft Hammar skjöld maatschappelijk gezien in Zweden het hoogste bereikt. Uiterlijk is alles okay. De buitenwereld, tot en met zijn naaste medewerkers en collega's hebben die gravende eenzaamheid niet geweten.

En jijzelf?

Onder in de nauwe mijngang, spaarzaam verlicht door de helmlamp sneed de graafschep zich een weg door de berg, als de bek van een larf in de voorste punt van een ondergrondse gang. Steeds duisternis. Steeds dezelfde koude, druipend van vocht. Steeds dezelfde *eenzaamheid* - ingesloten door stenen wanden, zonder de veiligheid van steen. (...). M/45

En dan het idee niet terug te kunnen. Met dit verscheurde innerlijk gaat hij verder:

De langste reis
is de reis naar binnen.
Wie zijn lot gekozen heeft,
de tocht begonnen is
naar zijn eigen bodem
(is er een bodem?)
nog midden onder u
staat hij al buiten het leven,
geïsoleerd in uw gevoel
als de terdoodveroordeelde
of zoals hij,
dien het naderend afscheid
tevorens reeds toewijdt
aan de uiteindelijke *eenzaamheid*
van ieder mens.
Tussen u allen en hem
is afstand,
onzekerheid,
diskretie.

Zelf zal hij u zien
steeds verder weg,
de lokroep van uw stemmen horen
steeds zwakker
M/49

Ben je op deze manier niet teveel met je zelf bezig? Is het geen pathetische navelstaarderij? De anderen, de mensenwereld om je heen, hebben zij dan niets te bieden? Bij vlagen schiet dit door Hammarskjöld heen. Nog is het niet het moment waarop de ander centraal komt te staan, maar toch klinkt nu al:

'anderen als doel gebruiken en nooit als middel'. En mijzelf als doel, alleen in mijn eigenschap van middel; de grens tussen subjekt en objekt in mijn wezen verschuiven tot aan het punt waarop het subjekt - al ligt het dan in mij - buiten en boven mij is - en *geheel* mijn wezen op die manier een werktuig wordt voor datgene in mij dat meer is dan ikzelf. M/49

Hoe dit te integreren, hoe mijzelf-de ander-de Ander zo met elkaar verbinden dat er iets van eenheid ontstaat? Los van jezelf raken waardoor een wegschenkende dienstbaarheid ontstaat.

Dat vereist vooralsnog een hele worsteling, in de hoop dat er iemand is die je daarin 'aan de heup slaat' (Genesis 32), iets 'in mij dat meer is dan ikzelf'.

Hoe onverhuld stond het dikhuidige zelfbehagen dat de *eenzaamheid* je geeft, tegenover zijn naakte angst in zijn streven naar levend contact. Hoeveel moeite kostte het je niet om te helpen, toen je in een ander je eigen problemen ontmoette - onvervalst. M/50

Wie doorgraaft, niet als menselijke zelfvervulling, maar omdat iets of iemand jou op je huid zit, die raakt aan een grens. In de jaren 1951 en 1952 is het woord *grens* een trefwoord in de aantekeningen. Gecombineerd met de verdovende eenzaamheid verdichten de notities zich hier en schreeuwen om uitzicht.

Waar loopt de grens? Waar komen we terecht, in deze dromen van verzadigde schoonheid, zwaar van betekenis, zonder vatbare inhoud, veel dieper in het gemoed geëst dan het oog kan waarnemen? ... M/60

Het is in deze cruciale jaren dat Hammarskjöld de grens heel dicht nadert. Die grens gaat heten 'de grens van het ongehoorde' (M/61, M/64). Het subjekt en objekt waar hij steeds over sprak, de congruentie tussen kiezer en gekozene daar is iets tussen weggevallen, lijkt het. Hij noteert over deze ervaring een lange aantekening vol van betekenis.

Nu. De vrees overwonnen - vrees voor anderen, voor mezelf, voor de duisternis daaronder:

aan de grens van het ongehoorde.

Hier eindigt het bekende. Van de overzijde vervult een geheime kracht mij met de mogelijkheid van haar oorsprong. Hier wordt verlangen gelouterd tot openheid: iedere daad voorbereiding, iedere keuze een ja aan het onbekende. (...)

Aan de grens -

Als je zover gekomen bent dat je geen antwoord meer verwacht, zul je uiteindelijk zó kunnen geven, dat de ander kan ontvangen - en zich over het geschenk kan verheugen.

Wanneer de minnaar zelf bevrijd is van afhankelijkheid van zijn geliefde, omdat zijn liefde gerijpt is tot een stralend licht, welks wezen bestaat uit de ontbinding van het eigen ik in licht - dan zal ook de geliefde voltooid worden omdat zij vrij wordt van haar minnaar. M/61

Van Dusen tekent hierbij aan: 'Het Zweedse "vid gränsen av det oerhörda" wordt in de Engelse editie van *Merkstenen* vertaald met "the frontier of the unheard-of" (aan de grens van het ongehoorde). Dat is een correcte, letterlijke vertaling. Echter, "unheard-of" (het ongehoorde) is niet alleen raadselachtig duister; het laat na om de rijke zeggingskracht uit te drukken van het Zweedse "det oerhörda". Dit laatste wordt veel beter weergegeven met termen als "ineffable" (het onuitspreekbare), "unfathomable" (het ondoorgrondelijke), "inapprehensible" (het onbevattelijke), "inconceivable" (het ondenkbare), "hidden" (het verborgene), "latent" (het latente), "transcendental" (het transcendente), "the Beyond", of misschien kan het nog het beste vertaald worden met een woord dat voor het hedendaagse religieuze gedachtegoed geschikt is gemaakt door Rudolf Otto, een favoriet van Hammarskjöld, te weten "het numineuze" ²⁹

---

²⁹⁾ Van Dusen p.94. Zie ook, P.J.M. Groot, Hammarskjöld en 'het ongehoorde'. In: *Benedictijns Tijdschrift* 1993/2.

Had Hammarskjöld een mystieke ervaring, en zo ja, wat is dat dan? In ieder geval is het een vertoeven aan de grens, met een ongekennde intensiteit. Er is sprake van aanraking:

Zo rust de hemel op de aarde. In de donkere stilte van het bos meer opent zich de schoot van het woud. En zoals de man haar lichaam wikkelt in zijn blijvende tederheid, zo wordt de naaktheid van grond en bomen gehuld in het stille, hoge ochtendlicht.

Zelf voel ik de schrijnende pijn, die het verlangen is naar vereniging, naar eenwording, naar deelname in deze ontmoeting. Een pijn die één is met het verlangen der aardse liefde - maar gekeerd naar aarde en water en hemel, beantwoord door de fluisterende woorden der bomen, de geur van de aarde, de strelingen van de wind, de omarming van licht en water. Tevreden? Nee, nee, nee -. Maar verfrist, tot rust gebracht - wachtend.'

M/62

Maar intussen stuwt dat verwijlen aan de grens ook de eenzaamheid omhoog. Het wordt bijna ondraaglijk.

Werk als verdovingsmiddel tegen de *eenzaamheid*, boeken als surrogaat voor mensen!

M/65

In dit jaar 1952, 'het meest sombere jaar uit Hammarskjölds leven'³⁰, flitst in de notities alles door elkaar: zijn eenzaamheid, zijn toeven aan de grens, zijn geraakt zijn door het ongehoorde. Zijn vrienden trouwen, hij blijft alleen achter. Maatschappelijke roem, er kan niets meer bovenop. Wat hij dan noteert over de eenzaamheid, in twee pagina's vlak na elkaar in het jaar 1952, geeft zijn wanhoop weer:

Niet dit maakt de *eenzaamheid* tot een pijn
dat er niemand is die mijn last deelt,
maar dit:
dat ik alleen mijn eigen last te dragen heb.

M/68

Zonder verblindend verlangen,
zonder het gevoel dat ik in iemands leven mag
binnendringen,
schuw voor de naaktheid van mijn eigen wezen, volledige
harmonie eisend als voorwaarde voor een gedeeld leven,
hoe had dat ooit anders kunnen gaan?

M/68

En hij houdt zichzelf voor om het niet op te geven:

Bid dat je *eenzaamheid* de stimulans wordt om iets te vinden waar je voor kunt leven,
groot genoeg om ervoor te sterven. M/68

Maar desondanks komen de gedachten aan zelfdoding bovendrijven:

---

³⁰⁾ Van Dusen p.94.

Vermoeidheid dooft het verdriet en lokt met de dood. Zo kun je bekoord worden om de *eenzaamheid* te overwinnen - en uitgenodigd worden voor de laatste vlucht uit het leven. -

Maar nee, dit niet! De dood moge je laatste geschenk aan het leven zijn, niet je verraad.
M/68

En enkele aantekeningen verderop heet het:

Eenzaamheid is geen dodelijke ziekte. Neen, maar wordt zij niet door de dood eerst overwonnen? En wordt zij niet moeilijker te dragen naarmate we de dood dichter naderen? M/69

En bij wie klinken en kloppen niet dikwijls de volgende woorden door het hoofd, hoe vertolken zij ook niet het levensgevoel van onze moderne tijd:

Ik verlang het absurde: dat het leven zin heeft

Ik vecht voor het onmogelijke: dat *mijn* leven zin krijgt.

Ik durf niet, weet niet hoe ik zou kunnen geloven: dat ik niet alleen ben. M/68

Het leven als offer wordt geleerd aan de grens, daar doemt de ander/Ander op. Maar hoe zit dat in dit jaar van die wurgende eenzaamheid met die Ander? We zagen hoe God zo nu en dan in de notities werd genoemd, wel volop een rol speelde, maar toch had de introspectie de overhand. Nu echter, in zijn eenzaamheid grijpt Hammarskjöld naar Jezus. De langste dagboekantekening in de jaren tot 1952 is een uitvoerige Christus-meditatie (p. 56 e.v.). Het is duidelijk dat hij zich met Christus identificeert, hem herkent als lot- en tochtgenoot:³¹

... Een jonge man, hard in zijn zelfovergave, die de weg van de mogelijkheid gaat, tot het einde toe, zonder zelfbeklag en zonder behoefte aan medelijden, het lot tegemoet gaand dat hijzelf gekozen heeft - ook de gemeenschap offerend wanneer de anderen niet volgen, een nieuwe gemeenschap in. (p.56/57)

Is het teveel gezegd wanneer we opmerken dat Hammarskjöld de jaren tot 1952 is doorgekomen vanwege deze Metgezel?

Dan plotseling en onverwacht wordt Dag Hammarskjöld op 7 april 1953 benoemd tot secretaris-generaal van de Verenigde Naties. Door zijn deelname aan de beginnende Europese beweging in Parijs was hij opgevallen door zijn diplomatieke talenten. Frankrijk en Engeland hebben hem voorgedragen, niet in de laatste plaats om uit de impasse te komen die was ontstaan rond zijn voorganger, de Noor Trygve Lie.

Kan Hammarskjöld deze taak aan? Iemand die innerlijk zo gespannen is en speelt met de gedachte aan zelfdoding, kan zo iemand één van de hoogste en meest verantwoordelijke banen van de wereld op zich nemen? Hammarskjöld heeft ja gezegd, en we weten dat hij tot nu toe een van de meest succesvolle leiders is geweest. Waarom kon hij ja zeggen?

---

³¹⁾ Uitvoerig hierover, H. Sundén, *Die Christusmeditationen Dag Hammarskjölds in Zeichen am Weg*, Frankfurt am Main 1967.

Wie doorleest in *Merkstenen* zal het opvallen dat inhoud en toon vanaf 1953 veranderen. Met name naar de religieus-godsdienstige kant worden de aantekeningen minder zoekend. Het lijkt erop of hij iets 'gevonden' heeft. We zien dat Hammarskjöld door zijn ergste crisis heen is. Het is niet zo dat de benoeming zijn existentiële crisis opheft. Zo van, een nieuwe baan, een nieuwe uitdaging, nu zal het wel overgaan. Nee, er moet in die maanden vooraf aan de verkiezing iets met hem zijn gebeurd waardoor alles in rustiger vaarwater kwam en waardoor hij ook ja kon zeggen tegen deze hoge functie. Nog heet het bij de aanhef van 1953:

-weldra komt de nacht,

maar nu er direkt onder:

Tegen het verleden: dank,
tegen de toekomst: ja! M/70

Dit 'ja' zal van nu af aan de dagboek aantekeningen begeleiden. Het vragende wordt steeds meer bevestigd, letterlijk vastgemaakt aan de Bron van Leven. De 'idee' wordt steeds meer 'persoon'. *Iets* wordt gaandeweg *iemand*. En alles wrikt toe naar die belijdenis uit 1961. In een terugblik beschrijft hij aan wat er in het dieptepunt van die dagen gebeurde. Het werd het hoogtepunt uit zijn leven.

Pinksteren 1961

Ik weet niet wie - of wat - de vraag stelde. Ik weet niet wanneer zij gesteld werd. Ik herinner me niet dat ik antwoordde. Maar eens zei ik *ja*, tegen iemand - of iets. Vanaf dat moment heb ik de zekerheid dat het leven zinvol is en dat mijn leven, in onderwerping, een doel heeft. Vanaf dat moment heb ik geweten wat het wil zeggen, 'niet om te zien', of 'zich niet te bekommeren om de dag van morgen'. Aan de Ariadnedraad van dit antwoord voortgeleid door het labyrint van dit leven, bereikte ik een tijd en een plaats waarop ik beseftte dat deze weg naar een triomf voert die ondergang is en naar een ondergang die triomf is, dat de prijs die je ontvangt voor de inzet van je eigen leven smaadt is, en dat de diepte van de vernedering de enige verheffing is die voor de mens mogelijk is. Daarna had het woord 'moed' voor mij zijn zin verloren, omdat niets me meer ontnomen kon worden.

Verder op de weg leerde ik stap voor stap, woord voor woord, dat achter iedere zin van de held van het evangelie één mens staat en de ervaring van één mens. Ook achter het gebed dat de kelk hem mocht voorbijgaan, en achter de belofte om hem te ledigen. Ook achter ieder woord op het kruis. M/148

Is te traceren wat er met Hammarskjöld gebeurde? Vanwaar dat *ja*?

Van Dusen zegt: 'Aan het eind van het jaar 1952 of in de eerste dagen van 1953, in die tijd, is Dag Hammarskjölds geest door een crisis heen gegaan die hij zelf beschouwde als uiterst bepalend voor zijn leven.' *Van Dusen* p.102. Van Dusen gaat precies na waar Hammarskjöld in die periode was, en of wellicht vrienden of omstanders iets aan hem hebben gemerkt. Hij was met een vriend op kerstvakantie in Zweden. Deze vriend: 'In die tijd is het mij niet

opgevallen dat dit een kritische periode uit zijn leven was. Toch was ik licht verbaasd over het feit dat hij delen van de avond besteedde aan het lezen van de bijbel.' ³²

Ik zal in hoofdstuk vier dieper ingaan op deze 'mystieke ervaring' en wat *Merkstenen* daarover loslaat. In ieder geval is Hammarskjöld veranderd. Maar, heeft dat ook invloed op zijn eenzaamheid? Zijn er daarna nog teksten met die intensiteit, of is misschien zijn eenzaamheid opgelost?

We zeiden al, het vragende wordt affirmatief. Het introspectieve maakt plaats voor een dialoog. Het 'ik' komt in relatie met de ander/Ander. Hammarskjöld heeft Martin Buber ontmoet en intensief kennis gemaakt met Bubers ontmoetings-mystiek (zie hoofdstuk 6). En soms, ontroerend mooi, wordt de dialoog tot *gebed*. De Ander krijgt het initiatief. Het is in deze context dat de eenzaamheid weer ter sprake komt:

Gij, die ons geschapen hebt als vrije mensen, die alles ziet gebeuren - en toch zeker bent van de overwinning,
Gij, die op dit moment degene onder ons bent die de uiterste *eenzaamheid* lijdt,
Gij - die ook ik ben,
moge ik de last hiervan dragen, als mijn uur komt,
moge ik - . 1954 M/76

We zien, de eenzaamheid wordt niet opgeheven, maar als het ware getransponeerd, in levensperspectief gezet. Sterker nog, zonder die eenzaamheid zou je het beste van het leven niet op het spoor zijn gekomen.

Eenzaam bij de bron op de heide zie je weer je eigen *eenzaamheid* - zoals die altijd geweest is. Zoals die altijd geweest is, zelfs toen de nabijheid van anderen haar naaktheid een tijdlang beschermdde.
Maar de bron leeft. En je wachtdienst duurt voort. 1955 M/89

Een drietal jaren later krijgen de teksten over eenzaamheid hun onthulling. Nee, nooit zal Hammarskjöld er los van komen, het is zijn 'lot', lot te verstaan als datgene wat iemands leven hier en nu tot bestaansvorm maakt. Niet het blinde lot, het noodlot waaraan mensen zich kunnen verslingeren, maar veeleer de opgave die in ieder mensenleven verstopt zit en die men moet delven en ten goede keren.

Gaf U mij deze onoplosbare *eenzaamheid* - opdat het mij gemakkelijker zou vallen U alles te geven.? M/124
(gaf u mij!! met datum 29-7-1958, dat is zijn verjaardag jjb)

Deze gedachte is diepzinnig, maar maakt tevens het hart uit van de spirituele weg van een mens. Het ongerijmde van het leven komt in perspectief. De 'reis naar binnen' heeft opgeleverd dat Hammarskjöld voortaan *aan het andere eind* kan beginnen, bij de Bron zelf. 'Uw wil geschiede'. Deze regel uit het Onze Vader komt nu regelmatig voor:

Uw naam worde geheiligd
niet mijn naam,
Uw rijk kome

---

³²⁾ Van Dusen p.103.

niet het mijne
Uw wil geschiede
niet de mijne,
Geef ons vrede met U
vrede met mensen
vrede met onszelf
en bevrijd ons van vrees.
M/107

Wie deze *rijpheid*³³ gevonden heeft, wie het lukt om aan de tweeslag *gave - opgave* het derde element van de *overgave* toe te voegen, hij of zij heeft de eenzaamheid ten dele stuk geleefd. De mystici hebben geleerd en ervaren dat hun weg vanaf nu via een *omweg* gaat, dat alles omgekeerd wordt, dat zij nu volkomen inzetbaar zijn,

Schrei,
als je kunt,
schrei
maar klaag niet.
De weg koos jou
en je moet dankbaar zijn.
M/153

3.2. Vereenzaming en eenzaamheid (loneliness en solitude)

De eenzaamheid als gift, als gave om het offer (zeg, de levensopdracht) te volbrengen in overeenstemming met de bedoeling van de Schepper is in de spirituele literatuur veelvoorkomend. Zo trokken reeds in de eerste en tweede eeuw de woestijnvaders en -moeders de woestijn in. Niet om de wereld te ontvluchten zoals velen menen, maar om even terzijde van de wereld van alle dag de demonen van deze wereld op het spoor te komen. Zij kozen de eenzaamheid, lieten zich niet meer afleiden door de geneugten van het leven, en vochten op leven en dood met de krachten en machten die het leven bedreigden. Immers, in het eigen hart houden deze negatieve krachten net zo hevig huis als erbuiten. Het persoonlijke en maatschappelijke liggen in één lijn. Door al die aanvechtingen en ontberingen heen kwamen ze aan de weet waarom het draaide in het leven. Hun 'ik' moest verdwijnen en gevuld worden met ... God, dat wil zeggen, het Allerbeste voor mens en wereld.

Dag Hammarskjöld trok niet letterlijk de woestijn in, maar wel kunnen we zeggen dat hij de 'woestijn' van het reilen en zeilen der wereldpolitiek met verve en élan introk. En dat heeft hij geweten! Meer ambtenaar dan doorgewinterd politicus, meer uit op rechtvaardigheid dan op haalbaarheid heeft hij als 'monnik' (een 'kluizenaar in New York') deze hele wereld aan zijn

---

³³⁾ Rijpheid is ook een trefwoord in *Merkstenen*. Monica Bouman neemt dit begrip als uitgangspunt voor haar verstaan van Hammarskjöld. Zowel in haar dissertatie, *Internationale dienstbaarheid als vrijheid en plicht. De levensweg van Dag Hammarskjöld*, Kampen 2001, als in haar *De levensweg van Dag Hammarskjöld*, Kampen 2006.

eenzame hart gedrukt.³⁴ De Verenigde Naties zou een soort klooster-gemeenschap moeten zijn. 'Secretaris-generaal van de Verenigde Naties zijn, zo vertelde hij mij eens grappenderwijs, is zoiets als een seculiere paus, en de pauselijke troon is een eenzame hoge positie.'³⁵ Al zijn statements, speeches en voordrachten ademen deze sfeer. Zo zorgde hij ervoor dat het gebouw van de Verenigde Naties een stiltecentrum kreeg waar bezoekers en medewerkers op adem konden komen.

Het is de Nederlands-Amerikaanse schrijver Henri Nouwen (1932-1996) in wiens werk het thema eenzaamheid een centrale plaats inneemt.³⁶ Zeer kort en krachtig onderscheidt hij in een postuum verschenen boek de begrippen die hierbij een centrale rol spelen. 'Alle mensen zijn alleen (alone). Niemand anders voelt precies zo als wij, denkt zoals wij en handelt zoals wij. We zijn allemaal unieke personen, en dit alleen-zijn (*aloneness*) is de keerzijde van onze uniciteit. De vraag is, of we dit alleen-zijn in vereenzaming (*loneliness*) laten verzanden, of dat we ermee aan de slag gaan en het laten uitgroeien tot eenzaamheid (*solitude*). "Loneliness" is pijnlijk; "solitude" is vol van vrede. "Loneliness" doet ons wanhopig aan andere mensen klitten; "solitude" leert ons om respect voor anderen te hebben in hun uniciteit, het scheidt gemeenschap. Het vergt een levenslange strijd om ons alleen-zijn te laten uitgroeien naar "solitude" en niet naar "loneliness". Het vereist bewuste keuzes; met wie je omgaat, wat je studeert, hoe je bidt en aan wie je vraagt om jou geestelijk bij te staan. Echter, wijze keuzes zullen ons helpen om de "solitude" te vinden waar ons hart kan in liefde kan groeien.'³⁷

Deze zienswijzen hebben grote ethische gevolgen. Immers, wie terecht komt in de duisternis van de loneliness, vaak zonder enige schuld, want het leven is hard en barbaars bij tijd en wijle, kan zich nauwelijks inzetten voor de ander. Erin binnengaan en de solitude op het spoor komen, waar je aan jezelf ontdekt wordt, levert een solidaire leefwijze op. Je kunt er zijn voor anderen omdat je innerlijk vrij bent. Spiritualiteit met als keerzijde solidariteit (mystiek en politiek). Of in Hammarskjölds eigen woorden:

De weg naar heiliging gaat in onze dagen noodzakelijk via daden. 1955 M/92

Nu wordt nog meer duidelijk hoe Hammarskjöld zijn leven geleefd heeft. Hij ontdekte op de bodem van zijn loneliness, in uiterste wanhoop (en het zijn de mystici die doorboren tot het eind, dat maakt hen precies tot mystici) de solitude als een nieuwe kans.

---

34) H. Arts, *Een kluizenaar in New York. De spiritualiteit van Dag Hammarskjöld*, Antwerpen/Amsterdam 1986.

35) Uit het voorwoord van W.H. Auden bij de Engelse editie van *Merkstenen. Markings*, by Dag Hammarskjöld, translated by Leif Sjöberg and W.H. Auden. With a foreword by W.H. Auden, London 1964.

36) Zie mijn biografie over Henri Nouwen, *Onrustig zoeken naar God. De spiritualiteit van Henri Nouwen*, Tiel 1996 (vierde druk 2007). Met name hoofdstuk 11 over 'eenzaamheid'.

37) H.J.M. Nouwen, *Bread for the Journey. A daybook of wisdom and faith*, New York 1997 (de meditatie van 12 januari). Vertaling van mij (jjb).

Gaf U mij deze onoplosbare eenzaamheid - opdat het mij gemakkelijker zou vallen U alles te geven? M/124

En later nog een keer,

Eenzaam (alone) in zijn stille groei
vond hij gemeenschap
met alles wat groeit.
M/140

Zo getuigt ook een ander mysticus, Thomas Merton, als hij schrijft:

'De waarachtige eenzaamheid (solitude) is niet iets buiten u, niet de afwezigheid van mensen of geluiden om u heen: het is een afgrond die zich in de kern van uw ziel opent. En die afgrond van inwendige eenzaamheid ontstaat door een honger die nooit door enig scheepsel zal worden bevredigd. De enige manier om de eenzaamheid te vinden is: door honger en dorst, door smart, armoede en verlangen; en de mens die de eenzaamheid heeft gevonden is ledig alsof hij door de dood was uitgehold. Hij is tot voorbij alle horizonten doorgedrongen. Er is geen enkele richting meer waarin hij verder kan gaan. Hij is gekomen in een land waarvan het middelpunt overal ligt en waarvan de omtrek nergens te vinden is. Gij zult dit land niet vinden door verder te trekken, maar door stil te blijven staan. Maar toch begint in die verlatenheid de diepste werkzaamheid. Daar leert gij het handelen zonder beweging, het werk dat diepe rust is, het zien in de duisternis en, boven alles wat ge zoudt kunnen verlangen, een vervulling waarvan de grenzen tot in het oneindige gaan.'³⁸ Deze woorden van Thomas Merton, ze zijn Dag Hammarskjöld op het lijf geschreven.

Nog enkele jaren, en dan? Het leven heeft alleen waarde door de inhoud die het heeft - voor *anderen*. Mijn leven zonder waarde voor anderen, is erger dan de dood. Daarom - in deze grote *eenzaamheid* - allen dienen. Daarom: hoe onbegrijpelijk groot is alles wat mij geschonken is, hoe nietig datgene wat ik 'offer'.
Geheiligd worde jouw naam,
jouw rijk kome
jouw wil geschiedde - (Mattheus 6:9-10) M/124

---

³⁸⁾ T. Merton, *Ter overweging*, Utrecht/Antwerpen 1961, p. 58/59 (oorspronkelijk in het Engels, *Seeds of contemplation*, 1949). Over Thomas Merton, J. Forest, *Living with wisdom. A life of Thomas Merton*, New York 1991.

HOOFDSTUK 4 DAG HAMMARSKJÖLD EN DE MYSTIEK

In de radiorede uit 1954, 'Oude geloofsbelijdenissen in een nieuwe wereld', geeft Hammarskjöld in kort bestek heel veel over zichzelf bloot. Als omstanders deze rede toen goed in zich hadden opgenomen hadden ze misschien niet zo verbaasd gestaan over het naderhand gevonden dagboek. Ik citeerde in hoofdstuk één al eerder uit deze rede; we lazen er hoe hij zijn vader en moeder ervaren heeft en over de inzichten die hij geleerd heeft van Albert Schweitzer. Máár ..., vervolgt hij dan (ik herhaal het citaat), want dat 'máár' is veelzeggend, nu komt het er op aan:

Maar het antwoord op de vraag, hoe de mens een leven kan leiden van actieve maatschappelijke dienstbaarheid - in volledige harmonie met zichzelf als lid van de gemeenschap van de geest - vond ik in de geschriften van de grote middeleeuwse mystici. *Zelfovergave* is voor hen immers de weg naar zelfverwerkelijking geweest. Zij hebben in *eenvoud van geest* en in *gerichtheid naar binnen* de kracht gevonden om ja te zeggen tegen ieder appèl dat de behoeften van de naasten op hen deden, en om ook ja te zeggen tegen alles wat het leven voor hen met zich meebracht wanneer ze de roep van hun plichtsbesef volgden.

In zijn drukke, werkzame leven heeft Hammarskjöld zich niet alleen verdiept in literatuur en kunst, maar is hij ook steeds meer vertrouwd geraakt met de lectuur van de (middeleeuwse) christelijke mystici. Ook niet-christelijke mystici komen aan het woord (Confucius en Rumi), vooral in de jaren dat Hammarskjöld secretaris-generaal was. De Eeuwige is voor hem niet beperkt en ingeperkt tot één enkele particuliere godsdienst. Zoals hij wilde dat de Verenigde Naties het béste uit alle maatschappelijke systemen in zich droeg om precies dát tot gerechtigheid voor iedereen te laten zijn, zo ook op religieus gebied. Het beste van de mensheid (de ethiek) wilde Hammarskjöld aarden en gronden in het àlterbeste dat de mensheid bezit, haar universele geloof. Dit geloof trof hij in de meest authentieke vorm aan bij de mystici. Ter illustratie van deze eenheid van politiek en mystiek kan Hammarskjölds ijveren voor een stilte-ruimte in het gebouw van de VN dienen, het kwam in het vorige hoofdstuk al even ter sprake. Want, om de mondiale inzet voor mens en wereld te oefenen, om de wortels ervan op het spoor te komen vond Hammarskjöld dat er naast veel vergaderruimte ook een stilte-ruimte nodig was. De stilteruimte werd op 11 november 1957 geopend met een rede van Hammarskjöld waaruit we straks citeren. Aan de inrichting van deze ruimte besteedde hij veel zorg. In het midden staat een ruw blok ijzererts uit Zweden. Dit blok wordt beschenen door een kunstmatige lichtstraal vanuit een verborgen plek in het plafond. Aan het eind van de trapeze-vormige ruimte is de wand bedekt met een fresco van de Zweedse schilder Bo Beskow.³⁹ De brochure voor de bezoekers van deze stilte-ruimte schrijft Hammarskjöld zelf. In enkele pagina's zien we opnieuw zijn hele getuigenis bij elkaar. Een paar zinnen hieruit:

---

³⁹⁾ Mögle Stadel (a.w.) schrijft uitvoerig over deze stilteruimte. Hij ziet haar als een initiatie-ruimte waar iemand zijn of haar inwijding tot de geestelijke wereld kan ontvangen. 'Met een lengte van ongeveer negen meter en een hoogte van ongeveer drie meter kan de meditatieruimte in ieder geval de indruk van een graf- of initiatiekamer in het binnenste van een rotstempel of een piramide wekken.' (p.109) In hoofdstuk zes meer over dit boek.

Dit huis, toegewijd aan werk en overleg ten dienste van de vrede, moet één ruimte hebben, toegewijd aan stilte in de uiterlijke zin en stilheid in de innerlijke zin. (...) Wij hebben naar deze zaken gezocht en we geloven dat we ze gevonden hebben in de lichtstraal die op het glinsterende oppervlak van het massief gesteente schijnt. Zo zien we in het midden van de ruimte een symbool voor hoe, iedere dag opnieuw, het licht van de hemel leven geeft aan de aarde waarop wij staan, een symbool voor velen van ons voor hoe het licht van de geest leven geeft aan de materie. Maar de steen in het midden van de ruime heeft ons meer te vertellen. We kunnen hem zien als een altaar, leeg, niet omdat er geen God is, niet omdat het een altaar is aan een onbekende god, maar omdat het is toegewijd aan de God die mensen vereren onder vele namen en in vele vormen.⁴⁰

Hammarskjöld citeert vijf christelijke mystici: Meester Eckhart (het meest), Blaise Pascal, Sir Thomas Browne, Thomas à Kempis (zijn favoriet) en heel opvallend, vijf maal de kernzin van Jan van het Kruis, 'geloof is de vereniging van God en de ziel'.⁴¹

Het is de vraag of Hammarskjöld een afgeronde mening had en wilde hebben over deze schrijvers, ik denk het niet. Hij was een eclecticus die de mystici naar believen gebruikte om er zijn eigen spirituele ervaring aan te toetsen en om zichzelf door hen verder te laten helpen. Als het al mogelijk is een bepaald type mystiek bij Hammarskjöld te ontdekken, dan is het misschien een mystiek van de ontmoeting, waarin Martin Buber een rol van betekenis speelt (zie paragraaf 6.2.). 'De grote mystieke traditie is niet zozeer bezig geweest met vertellen hoe mooi het is een mystieke ervaring te hebben, maar heeft zich vooral beziggehouden met het onderscheiden van *die* ontmoeting die slechts een ontmoeting met jezelf is, van de ontmoeting die daar zo vreselijk veel op lijkt waarin je de ander werkelijk ontmoet.'⁴² Deze karaktertrek van de mystiek, zo belangrijk voor het ethische gehalte ervan, vinden we heel sterk bij Jan van het Kruis (1542-1591). Daarom gaan we er nu wat dieper op in.

4.1. U alles geven

De zestiende eeuwse Spaanse mysticus Jan van het Kruis brengt Hammarskjöld op zeer wezenlijke plaatsen in *Merkstenen* ter sprake. Het mag zeer bijzonder heten dat in het seculiere, rationele en haast anti-godsdienstige klimaat van het toenmalige Zweden de eveneens in deze tijdgeest opgegroeide Hammarskjöld naar deze teksten greep. Geen wonder dat het dagboek na zijn dood ook heel veel irritaties opriep, voor velen was dit een achterhaalde thematiek.

---

40) A Room of Quiet - the United Nations Meditation Room. In: *Servant* p. 160 e.v. De vertaling is van Jos Huls en staat (met commentaar) afgedrukt in *Speling* 95 (47), 1, p. 56 e.v.

41) Meer gegevens bij *Van Dusen* p. 183 e.v. / *Aulen*, 37 e.v. N.B. Van Dusen vermeldt niet de niet-christelijke mystici. Over Hammarskjöld en Eckhart zie, R. van den Brandt, *Schicksalsmässiges und schöpferisches Wollen. Dag Hammarskjöld und Meister Eckhart*. In: *Studies in Spirituality* 5/1995 (p.220-231)

42) H.H. Blommestijn, *De mystiek van de ontmoeting. Dag Hammarskjöld*. In: Q. Quispel e.a., *Mystiek in onze tijd*, Zeist 1993, p. 98.

Hiervoor zagen we hoe de eenzaamheid Hammarskjöld bracht tot aan de grenzen van zijn bestaan. Datgene wat een mens kan ruïneren, zelfs de dood indrijven, werd bij hem op een zeer merkwaardige wijze ten goede gekeerd. Niet als in een goedkope film met een 'happy end'. Nee, want de eenzaamheid blijft en de kwelling van de dood duurt tot het eind, alsof de dood hem voortdurend op de hielen zit:

Komen zal hij
tussen twee gendarmes,
slank en zonverbrand,
wat gebogen
alsof hij ekskuus vroeg
voor zijn kracht,
met gespannen trekken
maar met rust in het oog.
Zijn jas zal hij uitgooien
en met opengescheurd hemd
tegen de muur gaan staan
om de kogel af te wachten
M/151

Echter, eenzaamheid en dood hebben een andere kwaliteit gekregen. Loneliness (vereenzaming) is tot tot solitude (eenzaamheid) geworden. In de mystieke ervaring is de gegeven, voorhanden werkelijkheid gelouterd en in een ander licht komen te staan. De totale werkelijkheid wordt nu gezien vanuit God. De mystici en ook Hammarskjöld zijn aan *zichzelf* voorbij geraakt. Heel even is hij de 'grens van het ongehoorde' *over* geweest.

Zo, toen koos je opnieuw jezelf - en opende de deur voor de chaos. De chaos die jij bent als Gods hand niet op je hoofd rust.
Wie eenmaal onder Gods hand is geweest heeft zijn onschuld verloren: hij alleen kent de verschrikkelijke explosieve kracht van de concessie.
Maar indien zijn oog gericht is op de wereld buiten en boven hem, hoe sterk staat hij dan niet - met de hulp van Gods kracht, die in hem is omdat hij in God is. Sterk, en vrij, omdat hij zelf niet langer bestaat.' (p.81)

De scheiding subjekt - objekt, en in die separate werkelijkheid leven wij allen, is voor de mysticus heel even teniet gedaan. Als in een flits is de congruentie tussen beide ervaren:

- toen zag ik dat de muur nooit bestaan had, dat het 'ongehoorde' hier en nu is, niet iets anders,
dat 'het offer' hier en nu is, altijd en overal - dit ene; 'surrendered' *zijn* wat God - in mij - van zichzelf aan zichzelf geeft. M/75

Een mens heeft altijd de neiging naar voren of naar achteren te vluchten, weg van het hier en nu. In onze dagdromen naar de toekomst slaan we het heden over, in onze nostalgie naar het verleden eveneens. In beide gevallen is sprake van desertie uit het hier en nu, weg van de plaats en ruimte waar onze menselijke opdracht ligt. De mystici willen opnieuw het *hier en nu* op verleden en toekomst veroveren en dat maakt hen uitermate handelingsbekwaam.

De 'mystieke ervaring'. Altijd: *hier en nu* - in de vrijheid die één is met distantie, in de stilte die geboren wordt uit zwijgen. Maar - deze vrijheid is een vrijheid in daden, deze stilte is een stilte onder mensen. Voor hem die, in de wereld staande, vrij is van zichzelf, is het mysterie voortdurende werkelijkheid, een werkelijkheid in de rustige rijpheid die geschonken wordt door de ontvankelijke opmerkzaamheid van de aanvaarding. De weg naar heiliging gaat in onze dagen noodzakelijk via daden. M/92

Op deze politiek-mystieke manier verstaat Hammarskjöld ook het 'geloof'. In de radio-rede heet het:

Geloof is een toestand van de geest en van de ziel. In deze zin kunnen we de woorden van de Spaanse mysticus St. Jan van het Kruis verstaan: *Geloof is de vereniging van de ziel met god*. De taal van de godsdienst is een geheel van woorden die een fundamentele geestelijke ervaring uitdrukken. Deze taal mag niet beschouwd worden als een beschrijving - in termen die door de filosofie bepaald moeten worden - van de werkelijkheid die toegankelijk is voor onze zintuigen en die we kunnen analyseren met de werktuigen van de logica. Het duurde lang voor ik de betekenis hiervan begreep. M/13

De mysticus spreekt vanuit de ervaring, de geloofsleer spreekt er over. Het eerste is een geestelijke ervaring, het tweede is een analyserend werktuig (zie paragraaf 3.1.). Het lijkt erop of Hammarskjöld in zijn begrip van 'geloof' de beide componenten ('vanuit' en 'over') samen wil laten vallen, waarbij de ervaring (het vanuit) het funderende moment wordt.⁴³

'Geloof is een gesteldheid van geest en ziel...!'

Dit bijna letterlijke citaat van Jan van het Kruis maakt onderscheid tussen 'geest' en 'ziel'. 'Met de term "geest" wordt de zetel van het denken, voelen en handelen van de mens aangeduid. (...) De menselijke geest kan daarom kort omschreven worden als een "intelligent" filter, dat in staat is de chaotische werkelijkheid zo te bemiddelen dat de mens de mogelijkheid krijgt de werkelijkheid te bewerken, zich in haar te oriënteren, en haar tot een zinvol geheel te maken. De betrouwbaarheid en bescherming die dit beeld geeft, is echter zo groot, dat de mens geneigd is dit subjectieve beeld te verabsoluteren tot de werkelijkheid *zelf*.'⁴⁴ Met andere woorden, datgene wat wij 'objectief' noemen is uitermate subjectief, gefilterd als het is door onze menselijke *geest*. Maar, laten we vooral inzien dat dit denken, voelen en handelen één kant van de medaille is. Er is ook een 'spirituele cognitie' die zich onttrekt aan onze geest. Er is een tweede taal, er is een tweede naïviteit, een tweede primitiviteit die evenzoveel over de werkelijkheid onthult als de indrukken van de geest. We kunnen ook zeggen: de werkelijkheid

---

43) Over dit 'vanuit' en 'over', alsmede over wat (christelijke) mystiek tot mystiek maakt zie mijn, *Intimiteit & Solidariteit. Over het evenwicht tussen dogmatiek, mystiek en ethiek*, Baarn 1993. Met name deel twee.

44) J. Huls, *Geloof is, scheidt en draagt*, In: *Zin en Religie, wijsgerige en theologische reflecties rond de zinvraag*, Baarn 1990, p. 138. Idem, *De nacht waarin God zwijgt*, In: H.H. Blommesteijn (red.), *Tot op de bodem van het niets. Mystiek in tijd van oorlog en crisis*, Kampen 1991, p. 106 e.v.

doet zich aan ons voor op rationeel en irrationeel niveau, waarbij irrationeel niet, zoals in de volksmond, gelijk staat met vaag en obscuur. Met een voorbeeld: iedere (menselijke) relatie heeft middellijke en onmiddellijke kanten. Er is de wederzijdse uitwisseling van elke dag *middels* duizend en één dingen, en er is de *onmiddellijke* relatie. Het zijn de geheime lijnen van de *liefde*, onuitspreekbaar en toch soms in woorden te vatten. Als een innerlijke warmtebron geeft deze liefde vorm en inhoud aan het middellijke leven van alle dag. Waar zij ontbreekt slaat de kilte toe. De relatie heeft dan haar 'wezen' verloren. Hammarskjöld wilde ook in het politieke steekspel van alledag 'zijn' Verenigde Naties deze functie van de liefde laten vervullen, dat was zijn politiek-mystieke inzet die hij traceerde in zijn eigen leven.

Liefde - dit vaak misbruikte en verkeerd begrepen woord - betekende voor hen (de mystici, jjb) heel eenvoudig een overvloeien van de kracht waarvan ze zich vervuld voelden wanneer ze leefden in de ware zelfvergetelheid. En deze liefde vond zijn natuurlijke uitingsvorm in een onvoorwaardelijke plichtsbetrachting, en een levensaanvaarding zonder voorbehoud - wat dit persoonlijk voor hen ook meebracht aan spanningen, lijden of geluk. Ik weet dat hun ontdekkingen van de wetten van ons innerlijk leven en van onze aktie hun betekenis niet verloren hebben. M/15

'Maar of de 'wereld' zo'n inzet kan verdragen? Aangelegd worden op 'liefde'?

Door middel van het voorbeeld van de menselijke liefde als constituerende factor voor het politieke en persoonlijke 'bedrijf' van ons mensenkinderen kunnen we nu ook de sprong maken naar de ziel.⁴⁵ Want naast 'de geest' (denken, doen en handelen) heeft de mens ook een 'ziel'. Volgens de mystieke traditie is 'de ziel het punt waar de mens onmiddellijk aan de absolute werkelijkheid of God raakt. De ziel is niet alleen de door God bezielde grond van alles wat bestaat, maar is tevens het "orgaan" waarin God zich onmiddellijk aan de mens opdringt. Deze werking van God is niet buiten onszelf of de werkelijkheid, maar veeleer het transparant worden van het Zelf van onszelf of de Werkelijkheid van de werkelijkheid. (...) De ziel is aldus een kier in de menselijke geest waardoor de werkelijkheid als *werkelijkheid* in de mens werkzaam wordt.'⁴⁶ Over wat er gebeurt op dit niveau van de ziel spreekt en schrijft de mysticus 'aan woorden voorbij', vanuit het 'Ongehoorde'. Omdat Hammarskjöld zijn eenzaamheid niet wilde opvullen met surrogaat en 'small talk', noch de mogelijkheid heeft gehad om intieme menselijke relaties aan te gaan werd hij als het ware innerlijk gedwongen *verder* te gaan, geheel overeenkomstig het 'programma' dat hij zich in zijn eerste dagboekantekening stelde.

Verder! Uw bevelen worden in het verborgene gegeven. Moge ik ze altijd horen - en antwoorden.

Verder! Welke afstand ik ook heb afgelegd, ik heb niet het recht om stil te staan.

Verder! De zorg, besteed aan de laatste stappen eer je de top bereikt, is beslissend voor de waarde van alles wat eraan voorafging. M/109

Voor de mysticus is dus niet de werkelijkheid als zodanig veranderd, maar wel zijn/haar subjectieve beleving ervan. Iets dat nooit zal lukken in de 'geest', t.w. de ervaring van God,

---

⁴⁵⁾ Meer over 'de ziel' in mijn, *De spiritualiteit van het gewone leven. Over veerkracht*, Kampen 2005, hoofdstuk 2.

⁴⁶⁾ Huls, a.w. p. 138/139

dat krijgt zijn beslag in de 'ziel'. Het lukt de mysticus om tussen geest en ziel te differentiëren, om hetgeen met de geest wordt waargenomen als ballast te gaan zien. Het wordt nu omgedraaid, vanwege de aanraking met het Ongehoorde.

tweemaal was ik op de kammen,
woonde ik bij het binnenste meer
en volgde ik de stroom
naar de bronnen
M/158

Nu wordt de geest bepaald door de ziel, alles komt te staan in het licht van de Ongeziene. Echter, dit proces van omvorming en transformatie, deze verandering van blikrichting en innerlijke concentratie gaat door diepe dalen. Zeker, er is de subjectieve, de eigen kant van de mysticus; hij of zij wil, is ontvankelijk en open en wil er ook best iets (heel veel zelfs) voor doen. Daarom noemt Hammarskjöld geloof een 'gesteldheid' van geest en ziel. Dit subjectieve nu, verbindt Hammarskjöld met 'geloof is de vereniging van God met de ziel'. 'Het lijkt hier alsof we met een tegenspraak te maken hebben. Want, als er geen sprake is van een verandering van de werkelijkheid zelf, hoe kan hij dan wel spreken over een ingrijpen van God? Wanneer we echter van het ervaringsgegeven uitgaan dat de aanraking van de Ander de mens tevens dichterbij de (absolute of goddelijke) werkelijkheid brengt, wordt duidelijk dat geloof als gesteldheid van de mens gelijktijdig de vereniging met God kan zijn.'⁴⁷

En dan beginnen de diepe dalen, want deze vereniging brengt de mysticus in de 'nacht van het geloof'. Het is de totale afbraak van hetgeen hij tot nu toe aan veiligheid (ook godsdienstige veiligheid!) had opgebouwd.

'Geloof is Gods vereniging met de ziel.' (Jan v.h. Kruis)
Geloof *is* - kan daarom niet begrepen worden, veel minder nog geïdentificeerd worden met de formules waarin we het zijnde omschrijven.
-en una noche oscura-. De nacht van het geloof - zó donker dat we daarin niet eens geloof mogen zoeken. Het is de nacht van Getsemane, wanneer de laatste vrienden slapen, alle anderen je ondergang zoeken *en God zwijgt*, dat de vereniging zich voltrekt. Geleid worden door datgene wat nog voort zal leven als 'wij' er niet meer zijn - als belanghebbende of Besserwisser. Kunnen luisteren en zien - naar datgene in ons wat in de duisternis *is*. En naar de stilte.
M/75

En una noche oscura is het befaamde gedicht van Jan van het Kruis.

In een nacht, aardedonker,
in brand geraakt en radeloos van liefde,
-en hoe had ik geluk!-
ging ik eruit en niemand

---

⁴⁷⁾ Huls, a.w. p. 140/141

die 't merkte - want mijn huis lag reeds te slapen....⁴⁸

Inderdaad, door God en alle mensen verlaten zijn de mystici op het volstrekte bestaansminimum aangekomen, de eenzaamheid stijgt hen naar de keel. Er is godzijdank nog die ene smalle richel in de ziel, al het andere hebben zij moeten loslaten. Er is geen houvast meer in zichzelf, zij kunnen zich nergens meer op verlaten, het is de agonie van Getsemané. Het is een loslaten van wat zo 'van nature' bij de mens hoort, een 'vernieting' die echter in feite een proces van liefde is, immers: de ziel ligt als het ware open voor de aanraking van de Eeuwige. 'In jaren van pijnlijke worsteling heeft hij moeten leren zichzelf los te laten en vrij te worden van zichzelf. Dit was niet "iets" wat hij kon doen: een nieuwe prestatie, de heldendaad van het persoonlijke offer. De worsteling van het loslaten was integendeel een lange weg van het steeds verder ontmaskeren van alle dubbelzinnigheden.'⁴⁹

Toch is het niet zo dat God nu plotseling in het verlengde van de menselijke ziel is komen te liggen of omgekeerd, dat de menselijke ziel een eenvoudig bruggehoofd naar God is. De smartelijke ervaring dat er géén contact is, dat God ons in de steek laat, dat het geloof met alles erop en eraan misschien wel allemaal verzonnen, dat het gebed een slag in de lucht is; dit alles zal er altijd blijven. Wat dan resteert is een hunkering, een verlangen. Dat God en de menselijke ziel versmelten is een te simpele visie op mystiek. Het is eerder andersom! 'Wanneer echter ook de meest fundamentele lagen van zijn bestaan in de *vernieting* betrokken worden, breekt langzaam het besef door dat de Ander in het geheel niet in de wereld van *zichzelf* te vinden is. De Ander blijft de totaal Andere die op generlei wijze binnen het bewustzijn van de mens gebracht kan worden.'⁵⁰

Deze ervaring van de totaal Andere verdicht en verheeft de donkere nacht van het geloof, 'God zwijgt'. Dit is echter niet het dode zwijgen van het graf, maar meer de stilte in de nacht waarin de mens fluistert 'Spreek heer, want uw knecht hoort' (1 Samuel 3:10). Het zijn die momenten in een mensenleven waarop ten diepste wordt beseft wat het betekent te mogen leven uit genade. Op dit moment ook ging Hammar skjöld inzien dat zijn eenzaamheid een doel diende. Opnieuw de kern-zin:

Gaf U mij deze onoplosbare *eenzaamheid* - opdat het mij gemakkelijker zou vallen U alles te geven? M/124

U alles geven, mij met huid en haar op U verlaten, Mijn genade is u genoeg (2 Corinthe 12:9). 'Ik haatte dit woord al lang, want het was voor mij de uitdrukking van een door niets getemperde wreedheid. (...) Later heb ik gemerkt, dat alle mensen, die geloven een beetje hinken, zoals Jacob na zijn worsteling met de engel. Zij zijn al eens gestorven. Je kunt het niemand toewensen, maar je moet ook niet proberen om het anderen door belering te sparen. De ervaring van het geloof is even onvervangbaar als de ervaring van de fysieke liefde. Dat de genade werkelijk "genoeg" is om te leven en dat "niets" ons kan scheiden van de liefde van God, ook de eigen dood niet, dat zijn ervaringen die wij navertellen, maar niet van te voren in

---

48) *Het donker is mij licht genoeg, Johannes van het Kruis herlezen*, Samengesteld door J. Peters en J.A. Jacobs, Bilthoven 1974, p. 35.

49) H.H. Blommestijn in het voorwoord van de Nederlandse editie van *Merkstenen*, p.9/10.

50) Huls, a.w. 151

het plan, in de constructie kunnen opnemen.'⁵¹ Deze doorleefde woorden zijn van Dorothee Sölle. Het is geen wonder dat zij veel later in haar grote boek *Mystiek en Verzet* een plaats inruimt voor Dag Hammarskjöld. Ze kenschetst hem als een mens die geheel vrij in het leven stond en daarom kon handelen zo hij deed, niet meer overgeleverd aan de grillen en de grollen van het behoudende en vasthoudende 'ik', 'lichtjaren verwijderd van alle middelmatigheid', die zichzelf onbarmhartig kritiseerde in de 'glasheldere ondoorzichtigheid' van zijn dagboeknotities.⁵²

Merkstenen van Dag Hammarskjöld geeft ons een inzicht in de mystieke weg. Vaak klinkt hetgeen over de mystiek gezegd en geschreven wordt nogal abstract, maar nu lichten spiritualiteit en verborgen omgang op in het concrete leven van een mondiaal wereldburger, staande op de breuklijnen van hetgeen wij 'wereld' noemen. Hammarskjöld wilde deze breuken dichtn, zoals hij ook de wonden van zijn eigen ziel wilde helen. Hij wilde de wereld opnieuw ombouwen tot 'schepping', tot een maaksel in handen van de Eeuwige, Schepper van hemel en aarde.

Rustend in het centrum van ons wezen, ontmoeten we een wereld waarin alles op dezelfde wijze in zichzelf rust. Daarbij wordt de boom een mysterie, de wolk een openbaring, de mens een kosmos - welks rijkdom we maar af en toe zien, in een flits. Voor de eenvoudige is het leven eenvoudig, maar het opent voor hem een boek waarin we nooit verder komen dan de eerste lettergreep. M/129

Gij neemt de pen - en de regels dansen.
Gij neemt de fluit - en de tonen schitteren
Gij neemt het penseel - en de kleuren zingen.
Zo wordt alles zinvol en schoon in de ruimte buiten de tijd die Gij bent. Hoe kan ik dan iets van U achterhouden. M/90

---

⁵¹⁾ D. Sölle, *De Heenreis, gedachten over religieuze ervaring*, Baarn 1976, p. 27/28.

⁵²⁾ D. Sölle, *Mystiek en Verzet*. 'Gij stil geschrei', Kampen 1998, p. 312 e.v.

HOOFDSTUK 5 MYSTIEK EN POLITIEK

5.1. 'De weg, je zult hem volgen.'

Dit boek gaat over het politiek-mystieke leven van Dag Hammarskjöld. Er is ons dus alles aan gelegen om na te gaan hoe Hammarskjölds mystieke leven zich verhoudt tot de politieke praktijk van alle dag. Zijn intiem-geestelijke leven, heeft dat invloed gehad op zijn loopbaan als secretaris-generaal? En omgekeerd, hebben zijn ervaringen met de mondiale politiek de koers van zijn innerlijk leven verlegd?

In hoofdstuk twee hebben we de discussie over innerlijke drijfveren en uiterlijke omstandigheden al even aangeroerd in verband met de tekst van *Merkstenen*. Hoe subtiel dit alles ligt. Dezelfde vragen houden ons ook in dit hoofdstuk bezig als we gaan kijken naar Hammarskjölds openbare, politieke leven in relatie tot zijn mystieke ervaringen. Ongetwijfeld is er wederzijdse beïnvloeding. Mensen zijn en blijven kinderen van hun eigen tijd. Mijn standpunt dat de uiterlijke omstandigheden (slechts) het decor zijn waartegen het eigen, onvervangbare, innerlijke leven zich afspeelt wil ik ook hier handhaven. Want stel dat het andersom zou zijn, dat de politieke gebeurtenissen alles bepalend en determinant zouden zijn, dan zou de uniciteit van iedere persoon in gevaar komen, gestremd en geremd worden. En (ethisch gezien) nog erger, dan zou er nooit een eind kunnen komen aan de doem van het blinde lot der feiten, aan wereldleed en andere ellende. Neem als voorbeeld hoe mensen zich opstelden in de Tweede Wereldoorlog, de een kwam in verzet tegen de brute bezetter en de ander paste zich heimelijk aan. Dezelfde omstandigheden kunnen totaal andere uitkomsten geven. De een is bang en de ander ook wel, maar komt toch overeen. De laatste ontdekt in zichzelf onverwachte, innerlijke moed, geestkracht en rijpheid uit diepere lagen, een 'neen' dat onaangepast is, ja zelfs offerbereidheid toont. Het zijn deze begrippen die ook in *Merkstenen* tot leven worden gewekt. Het heeft te maken met een langzaam gerijpt en intiem-spiritueel 'ja'.

Maar eens zei ik *ja*, tegen iemand - of iets. M/148

Op een keer! Eéns! Met alles wat we op dat moment 'in huis' hebben: onze opvoeding, onze opleiding, onze carrière, de tijd die ons vormde, onze psychische gesteldheid, de mensen om ons heen. Hoe het allemaal gekomen en gegaan is, we weten het niet precies, maar onbedwingbaar en onstuitbaar kwam er een roep van elders waarop ons antwoord werd gevraagd.

Ik weet niet wie - of wat - de vraag stelde. Ik weet niet wanneer zij gesteld werd. Ik herinner me niet dat ik antwoordde. Maar eens zei ik *ja*, tegen iemand - of iets. M/148

Deze woorden uit een van de belangrijkste dagboekantekeningen (Pinksteren 1961, p.148), toen in een flash-back geschreven, geven Hammarskjölds innerlijke bereidheid weer om hetgeen hij op zijn weg tegen kwam royaal en loyaal tegemoet te treden. Ondanks het feit dat het aanbod om secretaris-generaal te worden voor hem als een volslagen verrassing kwam. Hij geloofde het eerst niet en dacht dat het een één-april-grap was. Hammarskjöld is zich zeer wel bewust geweest van de zwaarte van deze mondiale baan. Hij heeft het ook niet louter als een baan gezien, veelmeer als een *roeping*. Hij, Dag Hammarskjöld was geroepen om via de weg *onderdoor* (eenzaamheid, dood, offer) deze functie aan de *bovenkant* van de wereld,

temidden van de 'groten' der aarde, te vervullen. Zal het mogelijk blijken om dit innerlijk 'ja' tegen de Eeuwige vol te houden in een wereld die uit is op winst en waan? Zal men gevoelig zijn voor deze verborgen, ethische impulsen, of zal nationaal eigenbelang het winnen en de wereld doordraaien zoals altijd; oorlog, honger, geweld? Op het moment dat hij aantreedt weet nog niemand wat deze man voort drijft, maar de teksten die hij noteert in *Merkstenen* spreken boekdelen. Het 'ja' behoedt hem in ieder geval voor de verleiding om succes te willen hebben.

Je bent opgedragen aan deze taak - als het offer in een nog barbaarse cultus, door de Godsgedachte die erachter ligt: een armzalig stukje mensenwerk - maar alles wat je bent moet je aan deze droom wegschenken, die alleen hierin vaste bodem gekregen heeft in de werkelijkheid.

M/85

Eveneens de verleidingen om mee te doen aan de show en glamour van het politieke (steek)spel. Vlijmscherp is zijn analyse en hij houdt zichzelf voor om 'nederig' te blijven.

Niemand is nederig als hij niet nederig is in geloof. Want de maskers van zwakheid en farizeïsme vertonen niet het naakte gezicht van de nederigheid.

Niemand is trots als hij niet trots is in geloof. Want de varianten op het hoogmoedsthema van de geestelijk onvolgroeide mogen we geen trots noemen. Nederig èn trots in geloof: dat wil zeggen, *leven* naar het besef dat ik in God niets ben maar dat God in mij is.

M/71

En later:

Nederigheid wil zeggen: *zichzelf niet vergelijken*.

Het is, vervolgt deze aantekening een

totale wegcijfering van jezelf (...) dat is de levenshouding van de geroepene. M/128

We willen nu ter illustratie van binnenkant en buitenkant, van spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid van politiek en mystiek, een aantal hete politieke zaken uit die tijd naast een aantal van Hammarskjölds aantekeningen leggen. Het is zijn innerlijke commentaar op hetgeen hij meemaakte. Van Dusen heeft achter in zijn biografie een lijst van data opgenomen waarin de belangrijke gebeurtenissen uit die tijd worden vermeld, deze plaatst hij vervolgens tegen de achtergrond van bepaalde dagboeknotities. Bovendien kunnen we uit diverse boeken over de Verenigde Naties en de na-oorlogse geschiedenis deze tijd in kaart brengen. We noemen alleen de politieke trefwoorden, omdat het te ver zou voeren op alle details in te gaan.

Al eerder vermeldde ik dat het in de begintijd van Hammarskjölds secretariaat mondiaal gezien redelijk rustig was. Gelukkig maar, want nu kon hij in tamelijke rust het apparaat van de Verenigde Naties uitbouwen en ombouwen. Intussen reflecteert hij in het dagboek op zijn benoeming:

Ik ben het vat. De drank is van God. En God de dorstende. M/71

En met gevoel voor realiteitszin, wetend dat roem en succes van kortstondige aard zijn:

Dat de weg van de roeping eindigt op het kruis weet ieder die zijn lot op zich genomen heeft - ook al leidt het hem door het gejuich rond Genesareth of door de triomfpoort van Jeruzalem. M/71

Tot en met de crisis in de Kongo groeit Hammarskjölds populariteit gestaag. Niet in de laatste plaats door het feit dat hij in 1954 uit China een aantal Amerikaanse oorlogsvliegers weet vrij te krijgen. Zijn innerlijke commentaar bij deze vrijlating:

God gunt ons soms de eer - voor zijn werk. Of Hij behoudt die in zijn eenzaamheid aan zichzelf. Over onze kromme sprongen op het toneel glimlacht hij ironisch - zolang we geen bedrog plegen met de gewichten. M/83

Dan in 1956 dient zich het Suez-drama aan, eveneens in 1956 de Hongaarse opstand. In 1958 is er de kwestie-Libanon en in 1960 belandt de Kongo in een geweldige crisis. Op 30 juni van dat jaar was het land afhankelijk geworden van België.

Hammarskjöld werpt zich als het ware bovenop deze crisis. De eerste kritiek op hem komt op gang en neemt gaandeweg toe. De politieke verwickelingen rond figuren als Loemoemba, Kasavoebou en Tsjombe escaleren en Hammarskjöld komt zwaar onder vuur te liggen van de Sovjet-Unie. Chroetsjov wil hem weg hebben en stelt voor om van het secretariaat-generaal een trojka, een driemanschap te maken. Hammarskjöld is het hier volstrekt mee oneens, het apparaat zou volkomen machteloos worden gemaakt. Hij wijst het voorstel af en pareert de persoonlijke aanval op hemzelf:

'Het is heel gemakkelijk om je terug te trekken: het is niet zo gemakkelijk om aan te blijven. Het is heel gemakkelijk om te buigen voor de wensen van een grootmacht. Je daar tegen te verzetten, dat is een andere zaak.'⁵³

De Algemene Vergadering ziet echter totaal geen reden om hem te vervangen. We zitten dan midden in de Koude Oorlog en in alle politieke thema's (m.n. in de derde wereld) dringt dit Oost-West conflict binnen. Hammarskjöld was hier alert op en wilde vooral de onafhankelijkheid van de 'jonge' landen bevorderen. Dan ben je als vanzelf of lakei van het kapitalisme (dat was de kritiek van Chroetsjov) of je heult met het communisme. In hoofdstuk één kwam reeds ter sprake dat Hammarskjöld de verschillende politieke ideologieën bij elkaar wilde brengen. Hij wilde tussen de beide blokken door laveren en een internationale mensengemeenschap scheppen met de beste ingrediënten uit alle tradities en ideologieën. Dat is nog steeds het doel van de Verenigde Naties. Over Hammarskjölds aandeel in de Kongo-crisis wordt verschillend gedacht. Er zijn er die zeggen dat hij de bouwstenen voor een latere oplossing heeft aangedragen, die overigens pas in 1964 tot stand kwam. Anderen beoordelen hem als te voortvarend. 'Hoezeer Hammarskjöld ook geleid werd door de nobelste motieven, men moet achteraf toch concluderen dat hij in het Kongo-conflict te hoog heeft gegrepen en

---

⁵³⁾ *Servant* p.319

daardoor de VN uiteindelijk veel schade heeft berokkend'.⁵⁴ Dezelfde auteur spreekt even eerder over Hammarskjöld als iemand 'die een zeer hoge, men kan haast zeggen bijna Messiaanse opvatting had van zijn ambt en van de verplichtingen die het oplegde.'⁵⁵ Een ander getuigt: 'Deze tragische afloop was, naar het mij voorkomt, niet zozeer het resultaat van gemaakte fouten van de S.G. en zijn raadslieden ter plaatse in New York. Veeleer was het een bewijs dat de VN niet over de mankracht en middelen beschikte (en nog steeds niet beschikt) om opdrachten zoals die in de Kongo te doen slagen.'⁵⁶ Ook naar deze Nederlandse diplomaat luisteren we nog even verder: 'Hammarskjöld is vaak door zijn bewonderaars een profeet genoemd die zijn tijd vooruit was. Dit is natuurlijk overdreven, want wat hem voorstond is nu na twintig jaar zelfs niet in het verschiet - integendeel. Maar dat hij zichzelf als een profeet zag, zou kunnen worden opgemaakt uit zijn dagboek. (...) *Wat voor anderen een kwestie van politieke wetenschappen was, was voor hem theologie.* Uit *Markings* begrijpen wij waarom Hammarskjöld eens gezegd heeft dat hij hoopte dat het Secretariaat tot een soort lekenapostolaat zou worden gewijd aan de dienst der mensheid. Hij, uiteraard beter dan ieder ander, wist dat weinigen van zijn staf de roeping voelden om zich in de geestelijke stand te begeven. Wat hij blijkbaar op het oog had, was hoe hij zichzelf zag.'⁵⁷ Deze ietwat cynische opmerking over Hammarskjöld's religieuze gedrevenheid doet ons aan mensen als Engbers terugvragen wat dan wél inhoud aan de politiek geeft, welk élan moet er volgens hem dán ten toon gespreid worden in de politiek, wat zijn dán de drijfveren van al die mensen die de statuten van de Verenigde Naties moeten uitvoeren? Dat kan toch niet een kwestie van alleen maar 'politiek' zijn!? In 1995 bestrijdt de VN-biograaf Stanley Meisler dit soort cynisme en houdt diplomaten als Engbers fijntjes voor: 'De grote ramp van de Kongo was een pijnlijk verlies. Dag Hammarskjöld kreeg in 1961 kort na zijn dood de Nobelprijs voor de vrede uitgereikt. Nog jaren lang zouden diplomaten er op aandringen om bij het samenstellen van de lijsten voor kandidaten van secretaris-generaal vooral uit te zien naar een tweede Dag Hammarskjöld. Maar ondanks dit aandringen kozen ze in werkelijkheid toch altijd voor iemand waarvan ze zeker waren dat die hen veel minder zorgen zou geven.'⁵⁸ Kofi Annan, tot voor kort secretaris-generaal van de VN, en nog net in de tijd van Hammarskjöld stagiair bij de VN, zegt hetzelfde in zijn redevoering ter nagedachtenis aan het overlijden van Hammarskjöld, veertig jaar na dato: 'Het zal u niet verrassen te horen dat Dag Hammarskjöld voor mij een persoonlijkheid van eminente betekenis is - zoals hij dat voor elke secretaris-/generaal zou moeten zijn (...) Er bestaat voor een secretaris-generaal op een moment van een nieuwe uitdaging of crisis geen betere vuistregel dan zich af te vragen: "Hoe zou Dag Hammarskjöld gehandeld hebben?"'⁵⁹

---

54) J.G. de Beus. In: *25 jaar Verenigde Naties, een balans en evaluatie*, Amsterdam/Antwerpen z.j. p. 44

55) Idem, p. 43

56) Engbers, J.F., *De Secretaris-Generaal van de VN*, In: *Internationale Spectator*, 1980 (mei), p. 272.

57) Idem, p. 274 (cursief jjb)

58) S. Meisler, *United Nations. The first fifty years*, New York 1995, p.134.

59) Rede van Kofi Annan in Uppsala op 6 september 2001. Geciteerd in Mögle-Stadel a.w. p. 202.

Tijdens de moeilijke tijden van de Kongo-crisis gaat Hammarskjölds proza over in poëzie, m.n. haiku's.

De gezochte geweigerd.
Zelf wilde hij toen
de gezochte zijn.

M/133, zomer 1959

De balans afgesloten
Niets bindt mij nog.
Alles wacht mij, gereed.

M/141, oktober 1959

De weg,
je zult hem volgen

Het geluk,
je zult het vergeten.

De kelk,
je zult hem ledigen.

De smart,
je zult haar verbergen.

Het antwoord,
je zult het leren.

Het einde,
je zult het dragen.

M/146, december 1960

Soms maanden achter elkaar met maar een paar uren slaap per dag, een hele wereld die om je aandacht vraagt, een verzengende eenzaamheid die structureel bij je hoort, een Kongo-crisis die escaleert. Hij verzucht:

Vermoeid
en *eenzaam*.
Vermoeid,
het hart doet zeer.
Langs de rotsen
sijpelt de dooi.
De vingers zijn stom,

de knieën trillen.
Nu, nu is het ogenblik daar
dat je niet mag loslaten.
Anderen vinden rustplaatsen
op hun weg, in de zon
waar ze elkaar ontmoeten.
Maar dit
is jouw weg
en het is nu, nu
dat je niet mag falen.
M/152, 6-7-1961

En langzaam gaat de poëzie over in *gebed*. Het is net alsof Hammarskjöld op deze momenten van politieke stress een innerlijke overgave bereikt. Politiek en mystiek zijn elkaar dicht genaderd. Alleen in de zelfovergave kan hij overeind blijven, en als hij het niet meer weet citeert hij veelvuldig de psalmen.

Gij hebt de aarde doen beven, en de grond doen scheuren: genees de opgelopen wonden,
want het land lijdt zwaar.

Psalm 60:4. M/155, 2-8-1961

Denkt hij aan de Kongo en al die andere schroeiplekken op deze aarde? Denkt hij aan zichzelf en hoopt hij op de genezende kracht van de gewonde Genezer, de 'held uit het evangelie'? Wie kan deze verwondingen naar lichaam en ziel aan? Toch alleen zij die hun gebalde vuisten over onrecht, hongering en geweld ook kunnen laten open gaan in handen van gebed:

Almachtige...
Vergeef mij
mijn twijfel,
mijn toorn,
mijn trots.
Buig mij
door uw genade.
Hef mij op
door uw strengheid.

M/155, 2-8-1961

Er is door deze en gene opgemerkt dat Hammarskjöld zijn dood voorvoeld heeft. Er zijn zelfs kwade tongen die zeggen dat hij misschien 'zijn dood wilde en opriep'⁶⁰ Maar, is het niet

---

⁶⁰⁾ 'De doodsgedachte is in zijn boek opvallend sterk. E. Bartels (in die tijd Deens ambassadeur in Parijs en iemand die fel opponeerde tegen Hammarskjölds mystieke aspiraties, jjb) vindt die gedachte een weinig koket en laat niets na om te suggereren, dat hij misschien zelf "zijn dood wilde en opriep". Dit is een verschrikkelijke insinuatie. Het moet betekenen, dat Bartels het voor mogelijk houdt dat Hammarskjöld

veeleer zo dat hij reeds tijdens zijn leven vanwege de aanraking van het Ongehoorde 'de dood' voorbij was. Gelouterd in de 'donkere nacht' kon hij de vaak donkere dagen van het leven aan. Wie deze 'heenreis' heeft ondergaan ('de weg koos jou', M/153) komt als een *vrij* mens terug, ondanks het feit dat alle eenzaamheid en alle dood, alle narigheid op politiek en persoonlijk vlak *blijft bestaan*. Alleen, het heeft geen vat meer op de mysticus en juist daarom kan hij zich zo volledig inzetten voor mens en mensheid. Hammarskjölds dagboek is een 'witboek' van de menselijke vrijheid die verankerd is in de Liefde van de Ene. Politiek-ethiek en mystiek, het zijn twee zijden van een dezelfde medaille. Al naar gelang de persoonlijke en politieke omstandigheden zal dan de ene en dan weer de andere kant van de medaille glinsteren in het licht van de vrijheid. In één haal van de pen laat Hammarskjöld het zien:

In het geloof "Gods vereniging met de ziel", ben jij *één* in God en bestaat God geheel in jou,
zoals hij voor jou geheel en al bestaat in alles wat je tegenkomt.
In dit geloof daal je in het gebed in jezelf neer om de Ander te ontmoeten,
in de gehoorzaamheid en het licht van de vereniging,
staan voor jou allen, net als jij, alleen tegenover God,
is iedere daad een voortgezette scheppingsdaad - bewust,
omdat je de verantwoording van een mens draagt, maar toch geleid door de kracht
buiten ons bewustzijn, die de mens geschapen heeft,
Sta je vrij tegenover de dingen (curs, jjb), maar ontmoet je ze in een beleving die de
bevrijdende reinheid en de onthullende scherpte van de openbaring bezit.
In het geloof, 'Gods vereniging met de ziel', heeft daarom *alles* zin.
Zo leven, zo gebruik maken van wat in je handen gelegd is... M/123

5.2. Arcaan-discipline

De vele biografieën over Hammarskjöld melden allen hoezeer de omgeving van Hammarskjöld verbaasd heeft gereageerd op *Merkstenen*, een boek waarin men nauwelijks een direct woord zag staan over het publieke en politieke leven van Hammarskjöld. De niet-kerkelijke, seculiere 'scene' waarin Hammarskjöld in Zweden vertoefde vond het allemaal tamelijk 'schizofreen'. Men kon zich gewoonweg niet voorstellen dat een dergelijk briljant mens zich met godsdienstige 'spinsels' bezighield. Waarom deze teruggetrokken kant, dit andere, innerlijke leven naast het publieke leven? Waarom dit met niemand delen, hooguit met een zeer intieme naaste? Auden zegt dat het een poging is 'van een professioneel iemand die alsmaar moet handelen om in één leven de *Via Activa* en de *Via Contemplativa* met elkaar te verbinden. De meeste beroemde mystici waren leden van een of andere contemplatieve orde: van tijd tot tijd zullen ze best gevraagd of ongevraagd advies hebben moeten gegeven aan geestelijke en wereldlijke leiders, maar ze zagen het niet als hun taak om advies te geven over of deel te nemen aan de ontwikkelingen van deze wereld.'⁶¹
Een adagium van Hammarskjöld dat we veel door anderen geciteerd zien is de notitie: 'De weg naar heiliging gaat in onze dagen noodzakelijk via daden'. (M/92; Engels: In our age, the

---

- om de offerdood te ondergaan - ook het leven van een aantal kameraden geriskeerd of zelfs koelbloedig opgeofferd zou hebben. Dit is uitgesloten.' *Stolpe*, p. 113.

61) Auden, a.w. p. 23

road to holiness necessarily passes through the world of action. Duits: Der Weg zur Heilung geht in unserer Zeit notwendig über das Handeln). Maar is daar alles mee gezegd?

In geen enkele biografie kwam ik met betrekking tot deze innerlijke 'geheimhouding' het begrip *disciplina arcani* tegen. Het is zeer goed denkbaar dat Hammarskjöld onbewust (?) geweten heeft van deze oud-christelijke deugd. De arcaan-discipline bestond reeds in de oud-christelijke kerk. 'Ingewijden' werd verboden om geloofszaken die hen kostbaar geworden waren aan buitenstaanders prijs te geven. Het is niet goed meer na te gaan wat de exacte toedracht van deze arcanum geweest is. 'Maar wat we wel zeker weten is, dat men de centrale waarden van een geloofsgoed wilde beveiligen tegen misverstand, spot en ontheiliging. Als iets te snel publiek wordt gemaakt zonder goede voorbereiding moet het wel vreemd of ongeloofwaardig of zelfs stuitend overkomen. Maar de arcaandiscipline stierf een vroege dood.'⁶² Vele eeuwen later zal Dietrich Bonhoeffer teruggrijpen op de arcaandiscipline. Het persoonlijk terughoudende -Bonhoeffers mystiek-vrome kant - krijgt bij hem ook een uiterst politieke lading - zijn politiek-radicaliteit. 'Interessant is, dat Bonhoeffer reeds in 1932 het arcanum ter sprake brengt, in de eerste plaats als "wachtwoord" onder vrienden, d.w.z. in de gemeente. En dan komt het: de wereld zal hiernaar niet nieuwsgierig zijn. Deze zal geconfronteerd dienen te worden met de "zichzelf interpreterende daad". Daarna pas zal de wereld vragen naar het bij deze daad behorende Woord.'⁶³

Vanuit dit oer-oude gegeven van de arcaan-discipline kunnen we Hammarskjöld beter begrijpen. In zijn tijd in Zweden met zoiets als beléefd geloof aankomen? Hammarskjöld schatte terecht in dat 'ermee voor de dag komen' het allerbeste dat hij had zou kunnen bederven, parels voor de zwijnen. Met andere woorden, je hoeft niet te pronken en te leuren met je mystieke ervaring, nee, je moet het hier en nu dóen. Of zoals mystiek bevlogen theoloog Miskotte (1894-1976) het verwoordt in zijn misschien wel mooiste boek: 'Geestelijk leven is gekruisigd aardisch leven, geestelijk leven is de daad, ondanks de gebrokenheid van de wereld, de gehoorzaamheid ondanks de verborgenheid van God.'⁶⁴

Willen jullie mij, Dag Hammarskjöld, kennen, kijk dan maar wat ik met vallen en opstaan in de Verenigde Naties gedáan heb! Over mijn motivatie hierover spreken we dan straks nog wel. Het is als met de apostel Paulus, ook hij had mystieke ervaringen (2 Corinthe 12), maar hij 'roemde' er niet in. *Merkstenen* is de innerlijke motivatie bij een publieke functie, het één is er niet zonder het ander, het ander niet zonder het een - maar ze gaan nooit in elkaar op. Nu achteraf kunnen we naar de beide kanten van de medaille kijken; politiek en mystiek, een rijke twee-eenheid die ons kan helpen om te geloven, zowel in het rijke leven van de 'verborgen omgang' als in de inzet voor een rechtvaardige samenleving. Om het een te bevorderen is het soms nodig om over het ander te zwijgen. Dat laatste deed Dag

---

62) J. Fentener van Vlissingen (broeder van Taizé), *Het pad van de geestelijke begeleiding. Van praatpaal tot waarborg*, Den Haag 1980, p. 52

63) G. Th. Rothuizen, Leopold's ongelijk. Vroomheid bij Dietrich Bonhoeffer. In: A.G. Baas, E. Bethge, G. van Roon e.a. *Werken met Bonhoeffer*, Baarn 1979, p. 57.

64) K.H. Miskotte, *Het gewone leven, in den spiegel van het boek Ruth*, Amsterdam 1939, p.132.

Hammarskjöld in een levenslang volgehouden arcaandiscipline, dat was zijn mystiek. Het woordenboek leert mij dat 'arcanum' inderdaad ook mystiek kan betekenen.⁶⁵

5.3. Hammarskjölds einde.

Tijdens Hammarskjölds laatste missie naar Kongo, op een vliegreis naar Ndola in Rhodesië, om daar met Tsjombe van de afgescheiden provincie Katanga tot een vergelijk te komen, is Dag Hammarskjöld om het leven gekomen. Om duistere redenen is het vliegtuig neergestort, alle inzittenden kwamen om het leven. Het uitgebrande toestel vond men daags erna. De lichamen van zijn lijfwachten waren met kogels (!) doorzeefd. Plunderaars waren eerder bij het wrak dan reddingsmensen. Eén VN-beambte was nog in leven. Men kon hem nog verhoren voor hij stierf. Het protocol hiervan wordt nog steeds geheimgehouden.⁶⁶ Was het moord? Waren er die vonden dat hij uit de weg moest worden geruimd?⁶⁷ Zoals andere *lichtende* figuren van onze aardbodem moesten verdwijnen (vermoord): Mahatma Ghandi, Martin Luther King, Oscar Romero ... Jezus! Zou het waar zijn dat onze vaak donkere tijden deze licht-mensen (nog) niet kunnen verdragen? 'De voornaam Dag is het Zweedse woord voor "dag" of poëtisch en literair gebruikt voor "daglicht".'⁶⁸ Nomen est omen, de naam is een teken.

In 1961 kreeg Dag Hammarskjöld postuum de Nobelprijs voor de vrede.

Heeft Hammarskjöld een soort vaag voorgevoel gehad dat wellicht eens hij ook aan de schandpaal van de geschiedenis genageld zou worden, als een offer voor de mensheid? De laatste aantekeningen uit *Merkstenen* gaan veelvuldig over de dood, anderzijds was hij nog volop bezig met *Ich und Du* van Martin Buber te vertalen. Opnieuw, hoe verhouden zich uiterlijk en innerlijk? Lopen die gelijk op? Ja en nee - tussen beide, tussen dit ja en nee voltrekt zich het geheim van ieders leven.

Hoe wrang is het om degene die steeds sprak over 'offer' nu te zien vermoord (?) in een werelddeel waar hij zich zo voor had ingezet. Laten we al die vraagtekens maar laten staan, als een geheim, als *merkstenen* die ons leven begeleiden.

Tussen Hammarskjölds eerste merksteen-notitie en de laatste ligt een mensenleven van iemand die ten diepste geweten heeft wat het is om 'gekend te worden' en soms te zien van 'aangezicht tot aangezicht':

---

⁶⁵⁾ arcanus (adi.), 'That are must be kept secret, esoteric; (in general) mysterious, magical, *mystic*. Oxford Latin Dictionary, Oxford 1968.

⁶⁶⁾ Een heel boek is gewijd aan het tragische einde van Dag Hammarskjöld, A.L. Gavshon, *The last days of Dag Hammarskjöld*, London 1963. Officieel is de lezing dat het echt een ongeluk was. 'Ondanks een wijdverspreid wantrouwen in die tijd, geloven de meeste experts nu dat het vliegtuigongeluk een ongeluk was.' Meisler, a.w. p. 128. Maar er blijven tot vandaag de dag nog veel vraagtekens over.

⁶⁷⁾ Lydia Stephan, in haar boek 'Der einsame Weg des Dag Hammarskjöld' (München 1983) formuleert in haar laatste hoofdstuk tien waaromvragen bij het 'ongeluk', o.a.: 'Warum dauerte es fünfzehn (!) Stunden, bis die Rettungsmannschaften das ausgebrannte Wrack erreichten? en 'Warum äusserte Präsident Kennedy Zweifel an der Richtigkeit der offiziellen Version des Unglücks?'

⁶⁸⁾ Mögle-Stadel a.w. p. 55.

Aldoor vragend
zal ik aankomen,
daar waar het leven wegklinkt -
een klare zuivere toon
in de stilte.

(eerste 'merksteen' p.21)

De seizoenen wisselen
en het licht
en het weer
en het uur
Maar dit is hetzelfde land.
En ik begin de kaart te kennen
en de windstreken.

(laatste 'merksteen' p.158)

HOOFDSTUK 6 LICHTENDE FIGUREN IN ZIJN LEVEN

In dit hoofdstuk wil ik enkele personen voor het voetlicht halen die grote invloed op Hammarskjöld hebben gehad; Albert Schweitzer (1875 - 1965), Martin Buber (1878 - 1965) en de Amerikaanse schrijfster Djuna Barnes (1892 - 1982). Met name de eerste twee personen zijn wereldwijd beroemd geworden en inspireren tot vandaag heel veel mensen, zowel door de geschriften die ze aan de mensheid hebben achtergelaten, als door de keuzes in hun persoonlijke leven. Djuna Barnes is minder bekend, hoewel ze in de literaire wereld een diepe indruk heeft gemaakt. Hammarskjöld heeft deze drie mensen allen persoonlijk gekend en ontmoet. Hij was ook onder de indruk van de beeldhouwster Barbara Hepworth (1903 - 1975). Ik vermeld literatuur over beider relatie in een noot. Als laatste wil ik iets zeggen over de Islam-mysticus Rumi (Maulana Djalaladdin, 1207 - 1273). Heel opvallend, ook van Rumi (of Roemi) staat een citaat in *Merkstenen*.

6.1. Albert Schweitzer

In zijn ethische opvattingen is Hammarskjöld sterk beïnvloed door Albert Schweitzer. Als student al had Hammarskjöld Schweitzer meegemaakt toen deze in de twintiger jaren gastcolleges gaf in Uppsala. Het feit dat Schweitzer een eminent theoloog was, maar ook nog arts en beroemd organist, én zijn leven geheel in dienst stelde van de gezondheidszorg in Afrika (zijn ziekenhuis in Lambarene), maakte diepe indruk op Hammarskjöld en zijn medestudenten. Hier was iemand die niet alleen dingen zei en beweerde, maar ze ook in praktijk bracht. Het woord bij de daad, de daad bij het woord!
In Hammarskjölds radiorede van 1953 zegt hij over Schweitzer:

In deze etiek wordt het ideaal van de dienstbaarheid geschraagd door een fundamentele gerichtheid op de mens, zoals die verkondigd wordt door het evangelie - terwijl het die gerichtheid ook steunt. In dit werk vond ik ook een sleutel die voor de moderne mens de toegang opent tot de wereld van het evangelie. M/14

Schweitzers grote Jezus-boek, *Die Geschichte der Leben-Jesu Forschung* uit 1913, nog steeds een vermaard studieboek, zijn ethiek en zijn mystiek, daaruit heeft Hammarskjöld geput, zij het dat hij het op de hem bekende manier verwerkte.⁶⁹ In *Merkstenen* zelf wordt Schweitzer niet geciteerd, maar kenners menen dat er enkele aantekeningen zijn die bijna rechtstreeks de invloed van Schweitzer hebben ondergaan.⁷⁰ Op de vraag van Van Dusen aan Schweitzer of hij Hammarskjöld in levende lijve heeft ontmoet, antwoordt Schweitzer: '... dat hij en Hammarskjöld elkaar een keer in Zwitserland hebben ontmoet en dat ze een nauwe geestelijke verwantschap met elkaar deelden, speciaal in ethische kwesties, en dat Hammarskjöld van

---

⁶⁹) Heel overzichtelijk temidden van vele andere studies over Jezus (tot in onze tijd), wordt dit boek van Schweitzer beschreven door, C.J. den Heyer, *Opnieuw: Wie is Jezus? Balans van 150 jaar onderzoek naar Jezus*, Zoetermeer 1996.

⁷⁰) Het gaat om een *Merkstenen*-tekst uit 1942, 'Onze innigste scheppende wil ... etc.' (M/27), om een tekst uit 1952, 'De stroom van het leven ... etc.' (M/66) en de tekst op p.97/98 waarin zo expliciet over Het Leven (met hoofdletters) wordt gesproken. Meer gegevens over Hammarskjöld en Schweitzer bij Aulen p.33 e.v.

plan was om zijn hospitaal in Lambarene te bezoeken op zijn reis naar de Kongo, de reis die hem zijn leven kostte.' *Van Dusen* p.181

Schweitzers ethiek is samengebald rond het nog steeds actuele begrip 'eerbied voor het leven'. Deze levensbeschouwing is het dragende uitgangspunt van Schweitzers ethiek. Lévensbeschouwing zet hij af tegen wéreltbeschouwing. Wereldbeschouwing is in zijn optiek datgene wat de wétenschappen ons omtrent de werkelijkheid aanbieden, het gaat daar altijd òver iets, los van onszelf. Deze filosofie is door Schweitzer samengevat in een kernzin die wereldberoemd is geworden: 'Ik ben leven, dat leven wil, temidden van leven dat leven wil.' Deze zin heeft twee zijden. 'Aan de ene kant naar de mystiek, naar ons deel-zijn van het Zijn, naar ons gericht zijn naar het Zijn, naar onze ervaring van het Zijn. Aan de andere kant verwijst zij naar ons praktisch bezig zijn in wereld en werkelijkheid, gedragen door onze levensbeschouwing en de normen die zich daaruit laten afleiden.'⁷¹

Of Het Leven bestaat - ? Onderga het en je zult ervaren: Het Leven als werkelijkheid.
Of Het Leven 'zin' heeft? Ervaar Het Leven als werkelijkheid en je zult de vraag zinloos vinden. M/98

6.2. Martin Buber

Martin Buber was een groot joods geleerde, grondlegger van de dialogische filosofie, herontdekker van de chassidische geschriften, vertaler van de Hebreeuwse bijbel in buitengewoon gestileerd Duits, wegwijzer en wijze voor velen tot vandaag de dag.

Op 15 april 1958, een paar dagen na zijn herbenoeming als secretaris-generaal, ontmoet Hammarskjöld Martin Buber voor het eerst. Hammarskjöld had Buber per brief laten weten dat hij hem graag wilde spreken, een redevoering van Buber in New York ('Hope for this hour') in 1952 was Hammarskjöld onder ogen gekomen en sprak hem bijzonder aan. In deze rede waarschuwt Buber voor het denken in machtsblokken - de Koude Oorlog, de Sovjet Unie tegenover de Verenigde Staten en omgekeerd -, en dat vooral in zo'n situatie een dialoog nodig is in plaats van elkaar te beschimpen vanuit de eigen ideologie. 'De enige redding is het vernieuwen van de dialogische relatie, en dat wil bovenal zeggen dat men het existentiële wantrouwen te boven komt.'⁷² Hammarskjöld kampte met hetzelfde probleem in de

---

⁷¹⁾ T. Vink, *Het elementaire denken. Een visie op Albert Schweitzer*, Kampen 1991, p. 25.
Zie verder;
Albert Schweitzer, *Eerbied voor het leven, hoofdstukken uit zijn ethiek samengesteld, vertaald en ingeleid door Hans Bouma*, Den Haag z.j.
K.A.H. Hidding, *Mystiek en Ethiek in Schweitzer's geest. Een antropologische studie*, Haarlem 1938,
H.M. Dupuis, e.a. *De pantomime van het heil, beelden van de ethiek van Albert Schweizer*, Kampen 1989.

⁷²⁾ Het verhaal van de relatie tussen Hammarskjöld en Martin Buber staat goed gedocumenteerd in, Maurice Friedman, *Martin Buber's Life and Work (The later years, 1945-1965)*, Detroit 1988, hoofdstuk 13 'Dag Hammarskjöld and Buber.' (oorspr. New York 1983). Citaat p. 304.

Verenigde Naties, het woeden van een Koude Oorlog die elk vredes-initiatief al bij voorbaat frustrerde. Gedachten als die van Buber zouden een impasse kunnen doorbreken. Als Hammarskjöld in juni 1959 een eredoctoraat krijgt van de universiteit van Cambridge dan zegt hij: 'De uiteindelijke strijd is er een tussen het menselijke en het on(der)-menselijke (sub-human). We zijn met gevaarlijke dingen bezig als we geloven dat ieder individu, iedere natie of iedere ideologie het monopolie heeft op rechtvaardigheid, vrijheid en menselijke waardigheid.'⁷³ Daarna citeert hij in zijn rede uitvoerig Martin Buber, 'een van de meest invloedrijke denkers van onze tijd, wiens persoonlijke leven en zijn ervaringen op staatkundig gebied hem tot een zeer belangrijk man hebben gemaakt.'

'Het menselijke en het on(der)-menselijke', in deze typering van Hammarskjöld is te lezen dat het in onze wereld om tweeërlei gaat, om een relatie van 'ik' tot 'gij' en om een relatie van het 'ik' tot 'het'. Het zijn woorden uit het meest beroemde boek van Martin Buber, *Ich und Du*. Want uiteraard, Bubers politiek-maatschappelijke meningen steunen op inzichten die verder reiken dan het politieke handwerk van de dag. Politiek moet aarden in gerechtigheid en gerechtigheid groeit in de omgang, in de ontmoeting met de Ander, met Gij. Net als bij Hammarskjöld vinden we ook bij Buber deze politiek-mystieke relatie, misschien bij Buber nog wel meer dan bij Hammarskjöld.

Buber heeft Hammarskjöld nauw geobserveerd. 'Destijds, in het huis van de "Verenigde Naties", zo tegen over elkaar zittend, herkenden we beiden, Dag Hammarskjöld en ik, wat het ten diepste was, dat ons met elkaar verbond. Maar ik proefde, terwijl ik hem aankeek en naar hem luisterde, ook nog iets anders, waar ik geen verklaring voor kon vinden, iets dat met het (nood)lot te maken had (etwas Schiksalhaftes), iets dat op een bepaalde manier met dit tijdstip van de wereldgeschiedenis (Weltstunde) en zijn taak hierin samenhang.'⁷⁴ We kunnen ons afvragen of dit 'ook nog iets anders' van Hammarskjöld alleen maar met de 'Weltstunde' samenhang, of toch die 'GIJ' hem niet meer op de hielen zat dan Buber vermoedde. De invloed van Buber op Hammarskjöld is, dunkt ons, vooral te traceren in Bubers nadruk op de volkomen gelijkwaardigheid van Ich und Du (van mens en God).⁷⁵ Anders gezegd: Buber houdt Hammarskjöld met twee benen op de grond, mystici hebben immers nogal eens de neiging om boven de dagelijkse werkelijkheid uit te stijgen. In *Merkstenen*, waar Buber overigens niet rechtstreeks in geciteerd wordt, bestaat de neiging (zeker in de laatste jaren) het eigen mens-zijn wat achter te stellen bij God. Friedman, de biograaf van Buber, zegt dat Hammarskjöld 'Kierkegardiaans' blijft, 'gericht op de Ik-Gij relatie met God ietwat ten koste van de mens. Er was inderdaad een Kierkegardiaanse kwaliteit van eenzaamheid en afzondering aan Hammarskjöld, zelfs temidden van een intense activiteit, die Buber niet met hem deelde. (...) Meer nog, in Hammarskjölds aandacht voor God en de naaste zat een zekere

---

73) Dag Hammarskjöld, The walls of distrust. Address at Cambridge University, 5 June 1958. In: *Servant*, p. 184 e.v.

74) Martin Buber, Erinnerung an Hammarskjöld Rede für den Swedischen Rundfunk. In: *Idem, Nachlese*, Heidelberg 1965, p.34.

75) Het feit dat Buber Hammarskjöld, om zo te zeggen, áárds houdt zou je een invloed kunnen noemen. Toch deel ik grotendeels de opvatting van Gustav Aulen als hij zegt: 'Toen hij Buber ontmoette, was zijn manier van denken reeds volledig ontwikkeld. Niettemin was het hoofdthema in Bubers *Ik en Gij* buitengewoon belangrijk voor hem.' (Aulen p.75) Verdere gegevens bij Van Dusen, p. 186 e.v. en een aparte bijlage *Dag Hammarskjöld and Martin Buber* op p. 215 e.v.

zelf-ontkenning die heel erg vreemd was aan Buber.' ⁷⁶ Mijns inziens zou in de boeiende relatie tussen Hammarskjöld en Buber nog heel wat ontdekt kunnen worden, of bijvoorbeeld in het nuance-verschil tussen beide mannen niet precies het verschil tussen joodse en christelijke mystiek is te ontdekken.

In september 1958 en in januari 1959 ontmoeten de twee mannen elkaar opnieuw, beide keren in Jeruzalem. Omdat Hammarskjöld er van houdt goede boeken in het Zweeds te vertalen vraagt hij Buber welk boek van hem belangrijk is om in het Zweeds te vertalen. Buber antwoordt dat het zijn *Ich und Du* is. Vanaf dat moment is Hammarskjöld inderdaad bezig dit diepzinnige boek te vertalen. De dag voor zijn noodlottige dood was hij er nog aan bezig. 'Zijn laatste nacht werd doorgebracht in de ambtswoning van Sture Linner, hoofd van de VN-missie voor de Kongo. Hij liet daar een exemplaar achter van het Duitse origineel van *Ik en Gij* plus een tiental vertaalde pagina's in het Zweeds. Het boek was hem geschonken door Martin Buber zelf. Bijna het laatste woord dat hij tegen Linner zei ging over *Ik en Gij*, dat ze er samen over moesten praten als hij terugkwam.' ⁷⁷

6.3. Djuna Barnes

'Wees niet je eigen patetische drogreden, maar wees je eigen donkere maat in de ader, want wij zijn bezig met een tragisch bedrijf.'

uit de *Antiphon* van Djuna Barnes, geciteerd door Hammarskjöld in *Merkstenen* M/147 ⁷⁸

Hammarskjöld had een zeer brede interesse, niet alleen op het gebied van de mystiek en de filosofie, maar ook was hij een groot liefhebber van beeldhouwkunst ⁷⁹, architectuur, muziek en literatuur. ⁸⁰ Men vraagt zich af waar hij de tijd vandaan haalde om dit bij te houden, en om dan nog te vertalen ook! 'Hammarskjöld bekende eens aan een vriend van hem dat wanneer de

---

⁷⁶⁾ Friedman, a.w. p. 312.

⁷⁷⁾ Van Dusen, p.169. Ook uitvoerig over Hammarskjöld en Buber, Bouman, hoofdstuk 4.

⁷⁸⁾ About a tragic business. The Djuna Barnes/Dag Hammarskjöld letters. Introduction by Sherill E. Grace. In: *Development Dialogue* 1987/2 (uitgegeven door The Dag Hammarskjöld Centre) Uppsala 1987, p. 91-117.

⁷⁹⁾ De relatie tussen de beeldhouwster Barbara Hepworth (1903-1975) en Hammarskjöld is boeiend. Eén van haar sculpturen 'Single Form' staat op het terrein van de VN in New York. Meer over deze kunstenaar: Penelope Curtis, *Barbara Hepworth*, London (met vele illustraties, Tate Publishing) 1998. Heel uitvoerig: M. Bouman, 'Single Form: Dag Hammarskjöld en Barbara Hepworth' In: H. Blommestijn (red.), *Gaan waar geen weg is. Verkenningen in de mystiek*, Zoetermeer 2002, p. 149-184

⁸⁰⁾ In *Merkstenen* vinden we ook verwijzingen naar *Lord Jim* van Joseph Conrad en *Moby Dick* van Melville.

spanningen in de internationale politiek bijna niet meer de dragen waren, hij juist rust en ontspanning vond in het vertalen.⁸¹

Voor hij bezig ging met *Ich und Du* had Hammarskjöld nog twee bekende literaire werken vertaald, een van de Franse dichter Saint-John Perse (1887-1975), zijn boek *Chronique*, en het boek *The Antiphon* van de Amerikaanse schrijfster Djuna Barnes.⁸² Het feit dat iemand goede romans leest is niet zo bijzonder, maar wel bijzonder is het dat je deze boeken zélf wilt vertalen in je moedertaal en der hevig je best voor doet om dat voor elkaar te krijgen. De vraag dient zich dan aan wát Hammarskjöld zo fascineerde in deze (niet eens zo bekende) schrijvers. Ligt er in de inhoud van hun boeken iets dat hem aanspreekt, iets waarin hij zijn eigen leven herkent? En zo ja, wát is dat dan? Perse laat ik verder rusten, wel wil ik in het kort iets meer zeggen over Djuna Barnes. Als jong meisje had Djuna Barnes niet zo'n gelukkige jeugd. Ze had een nogal excentrieke vader die voor die tijd tamelijk vrije opvattingen had op seksueel en relationeel gebied. In de *The Antiphon* (wisselzang) komt een verkrachtings-scène voor die autobiografisch schijnt te zijn. In de twintiger jaren woont Barnes in Parijs temidden van schrijvers als Joyce, Pound, Hemingway en Gertrude Stein. Ze heeft in Parijs een aantal lesbische relaties gehad, waarvan die met Thelma Wood het uitgangspunt vormt voor haar belangrijkste en bekendste roman *Nightwood* uit 1936. Dit boek is ook in het Nederlands vertaald, *Nachtwoud*, Amsterdam (Bezige Bij) 1979. T.S. Eliot schreef er een voorwoord in en beveelt het aan vanwege 'de grootse schrijfrant, de schoonheid van het taalgebruik, het briljante gedachtenspel, de niet minder briljante karaktertekening en de sfeer van afgrijzen en doem die zo dicht de noodlotservaring van het Elizabethiaanse treurspel benaderen.' (p.13) In *Nachtwoud* komen mensen voor die aan de rand van de maatschappij vertoeven, zonderlingen, die één ding gemeen hebben, dat ze uitstralen dat het leven lijden is, zinloos is, want de menselijke natuur is volgens Barnes' eigen zeggen 'reeds in de wortel geperverteerd en grotesk.'⁸³ En de biografie van Barnes schrijft: 'Barnes is het kennelijk met Schopenhauer en Nietzsche eens dat het menselijk bestaan lijden is. Een van de centrale filosofische beweringen in de roman is de volgende: "Het gaat er niet om dat de mensen genezen van hun individuele ziektes, maar dat ze aandacht schenken aan hun universele kwaal.'" ⁸⁴ In een sombere en donkere taal worden de verhalen van deze mensen verteld, waarbij het seksuele in velerlei variaties een belangrijke rol speelt. 'De romanfiguren in *Nachtwoud* hebben hun kinderlijke onschuld verloren, kunnen echter op menselijk vlak geen vergeving en verlossing vinden. De weg terug naar deze onschuld zoeken ze in de religie.'⁸⁵ Deze beide gegevens, de terugkeer naar de religie en de verwoording daarvan in een weerbarstige taal, hebben

---

⁸¹⁾ Van Dusen, p.116.

⁸²⁾ Saint-John Perse, pseudoniem van Alexis M.R.A. Léger, was diplomaat en Frans dichter. Hij werd in 1940 door de Duitsers afgezet en vluchtte naar de Verenigde Staten. Pas in de vijftiger jaren keert hij terug naar Frankrijk. In 1960 ontving hij de Nobelprijs voor literatuur.

⁸³⁾ Johanne Hoffman-Herreros, *Dag Hammarskjöld Politiker - Schriftsteller - Christ*, Mainz 1991, p. 99 e.v. (Herreros is docent Engelse en Amerikaanse literatuur aan de Universiteit van Keulen)

⁸⁴⁾ Phillip Herring, *Djuna. The Life and Work of Djuna Barnes*, New York (Penquin) 1995, p.207

⁸⁵⁾ Herreros, a.w. p.99

Hammarskjöld aangesproken, dát was herkenbaar voor hem. Het teugelloze seksuele, de zinloze eenzaamheid en lotsbestemming, het moest ook in zijn leven worden vlot getrokken, ook hij werd boven zichzelf uitgetrokken door 'iets of iemand', daarvan deed hij verslag in *Merkstenen*. En wat minstens zo belangrijk was, Hammarskjöld ervoer in deze boeken dat hij niet de enige was die angsten had en zich hopeloos voelde, 'dat er vele extreme lotgevallen waren en dat hij een lotgenoot is temidden van veel andersoortige en uitzonderlijke mensen.'⁸⁶ Daarom wilde Hammarskjöld deze mensen ook persoonlijk ontmoeten. Perse ontmoette hij, Buber zocht hij op en Barnes nodigde hij uit naar de Verenigde Naties. Toen Djuna Barnes over de radio vernam dat Hammarskjöld was verongelukt, zij was toen 69 jaar, was ze tijdenlang van streek. '..."ze hebben hem vermoord!" Barnes noemde Hammarskjöld een heilige, en zei dat "zijn dood een van de ergste misdaden tegen de beschaving was die ooit begaan is. Dag Hammarskjöld deed niets anders dan goed en kijk wat ze met hem gedaan hebben. Hij geloofde echt in de goedheid van de mensen. Nou, *ik niet!*" Ze maakte zorgvuldig aantekeningen tijdens de begrafenis, die ze op de televisie volgde. Barnes' verdriet over Hammarskjölds dood kwelde haar maanden lang. Ze schreef aan Emily Coleman: "Ik herhaal opnieuw de woorden van die opmerkelijke katholieke schrijver Josef Pieper ... Hammarskjöld was een man die zijn eigen angsten onder ogen durfde zien - Een toegewijd, kundig en op een monnik lijkende man die een visie had ... die niet bang was ... en zeer bescheiden."⁸⁷

6.4. Maulana Djalaladdin Rumi

Het is heel bijzonder dat in *Merkstenen* ook mystici van andere religies een plaats hebben. Weliswaar zijn ze niet zo prominent aanwezig als de christelijke mystici, maar dat zal komen omdat de ontmoeting tussen de religies toen minder aan de orde was dan nu. Het Jodendom had Hammarskjölds belangstelling vanwege Martin Buber. Maar heeft hij zich ook verdiept in de Islam?

In *Merkstenen* beginnen de dagboek-aantekeningen van 1955 met drie citaten. De opening komt uit een Zweedse hymne en daarna volgt een uitspraak van Rumi. Er staat: "*Rumi: 'De minnaars van God hebben geen religie, maar alleen God.'*" Het derde citaat is van Thomas à Kempis. Daarna vervolgt Hammarskjöld weer zijn eigen weg.

'Solo Dios, basta', zei ook Teresa van Avila. Alleen God! - en daarmee basta, punt uit! Alles wat mensen er vervolgens omheen hebben bedacht (dogma's en leerregels), gemaakt (kathedralen en moskeeën) of verzonnen (legendes en wonderen), dat kan afleiden af van de kern, de Kern in jezelf en deze wereld. De uitspraak van Rumi past bij Hammarskjöld en krijgt daarom een plaats in zijn geestelijke nalatenschap. Mystieke denkers scherpen het 'alleen God' aan, ook om het menselijk handelen te ontdoen van onrecht.

Het is niet genoeg dat je je dagelijks onder Gods hand stelt. Het gaat erom dat je *uitsluitend* onder zijn hand

---

⁸⁶⁾ Idem, p.99

⁸⁷⁾ Herring, a.w. p.289

leeft; iedere gespletenheid opent de deur voor dagdromen, botte praatjes, gepoch, roddel - als die trawantjes van de vernietigingsdrift. M/84

Niet dat Hammarskjöld iets tegen een kerk of een andere religieus instituut had, maar de eenzame godszoeker (de minnaar in het citaat van Rumi) heeft er ook vaak last van, dat bewijst de vaak ongemakkelijke relatie tussen mystici en hun tradities.

Hoe Hammarskjöld aan het citaat van Rumi is gekomen is mij niet bekend. Ik deed enig speurwerk. Het zou zo gegaan kunnen zijn, dat hij het een en ander over Rumi en andere niet-christelijke mystici van zijn moeder heeft vernormen. Zijn moeder op haar beurt zou het gehoord kunnen hebben van haar vriend en buurman aartsbisschop Nathan Söderblom. We hoorden over hem in hoofdstuk één. Söderblom was naast oecumenicus ook godsdienstwetenschapper en gaf een bundel uit met religieuze teksten uit andere religies. Misschien hebben de moeder van Hammarskjöld en Söderblom hier samen over gesproken en kwamen zodoende namen als Rumi ook ter ore van haar jongste zoon. ⁸⁸

---

⁸⁸⁾ A. Schimmel, *Rumi*, Averbode 2002. In dit boek las ik over de bundel 'Främmande Religionsurkunder' van Söderblom (p.60). Het is mij niet bekend in welk geschrift van Rumi de tekst voorkomt.

HOOFDSTUK 7 OM VERDER TE LEZEN

Uit de noten van dit boek is op te maken dat er een schat aan materiaal bestaat van en over Dag Hammarskjöld. Maar, dit is lang niet alles. 'Alles' is nauwelijks te verwerken. In dit hoofdstuk wil ik enkele biografen en schrijvers over Hammarskjöld de revue laten passeren en hun boeken typeren. Zij die verder kennis willen maken met Hammarskjöld hoop ik hiermee enigszins verder te helpen. Hoewel, we moeten goed bedenken dat Hammarskjöld helemaal begrijpen nooit helemaal zal lukken, er blijven talloze 'duistere' aantekeningen over. Degenen die dieper op de materie willen ingaan verwijs ik naar het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen. Daar is nagenoeg alles van en over Hammarskjöld beschikbaar. Uiteraard kan men dit materiaal ook vinden in het Dag Hammarskjöld Instituut in Stockholm en in de bibliotheek van de VN in New York.

7.1. Boeken van Hammarskjöld

Uiteraard het boek waar alles om draait en waarmee hij zo beroemd is geworden, *Merkstenen*. Het is in vele talen vertaald en wordt tot op heden steeds herdrukt.

Hammarskjölds redevoeringen en notities, zijn studies, jaarrapporten, richtlijnen etcetera gedurende zijn jaren bij de VN zijn in vier dikke banden samengebracht: Andrew W. Cordier and Wilder Foote (eds.) *Public Papers of the Secretaries-General of the United Nations: Vol. 2 Dag Hammarskjöld, 1953-1956; Vol. 3 Dag Hammarskjöld, 1956-1957; Vol. 4, Dag Hammarskjöld 1958-1960; Vol.5, Dag Hammarskjöld, 1960-1961*, New York and London (Colombia University Press), 1975

Een belangrijke selectie van zijn speeches is samengebracht in: Wilder Foote (ed.), *The servant of peace. Dag Hammarskjöld Speeches*, Stockholm 1962.

Wie meer van Hammarskjöld wil lezen kan kennis nemen van 'A bibliographic essay on Dag Hammarskjöld', geschreven door Larry Trachtenberg in de bundel *Dag Hammarskjöld Revisited. The UN Secretary-General as a Force in World Politics*, edited by Robert S. Jordan, Durham (North Carolina) 1983.

7.2. Boeken over Hammarskjöld

De rij publicaties van boeken en artikelen over Dag Hammarskjöld is bijna niet meer te overzien. In de bibliografie uit 1983 (zie hiervoor) staat een lijst van zeven

dik bedrukte pagina's met (grotendeels Engels-talige) titels van boeken en nog eens zeven pagina's met overzichten van artikelen en monografieën. En er is geen reden om aan te nemen dat deze rij publicaties is opgehouden in de jaren erna. Een groot aantal van deze bijdragen gaan natuurlijk ook over de VN in de periode van Hammarskjölds secretariaat-generaal en betreffen niet direct de ontwikkeling van zijn persoon. Een 'must' uit deze lijst zijn de volgende boeken (ik heb ze ook volop gebruikt, zie het noten-apparaat):

De grote politieke biografie over Dag Hammarskjöld ,

Brian Urquhart, *Hammarskjöld*, New York/London (W.W. Norton & Company) 1994 (eerste druk 1972).

Brian Urquhart was lid van het secretariaat van de VN vanaf haar oprichting en volgde de befaamde Ralph Bunche op als Undersecretary General for Special Political Affairs. Over Ralph Bunche schreef hij ook een biografie. *Hammarskjöld* is 655 pagina's dik, hier kan men alles van en over Hammarskjöld vinden. Uiteraard ligt de nadruk op Hammarskjölds politieke loopbaan en carrière. Een interpretatie van *Merkstenen* zal men hier niet vinden. Urquharts autobiografie, *A Life in Peace and War*, New York/London (W.W. Norton & Company) 1991, is een boeiende geschiedenis van de Verenigde Naties vanuit het gezichtspunt van een direct betrokkene. Ook in deze autobiografie komt Hammarskjöld uitvoerig ter sprake.

In deze categorie wil ik ook een van de eerste biografieën over Hammarskjöld noemen

Joseph P. Lash, *Dag Hammarskjöld. Custodian of the Brushfire Peace*, New York (Doubleday) 1961. De enige door Hammarskjöld geautoriseerde biografie.

en:

Sten Söderberg, *Hammarskjöld. A pictorial biography*, London (Thames and Hudson) 1962. Een boek met goede inleidende teksten en prachtige foto's uit het leven van Hammarskjöld (een aantal foto's uit dit boek zijn in dit boek opgenomen).

De grote biografie die de politieke feiten in kaart brengt in relatie tot Hammarskjölds *Merkstenen* is,

Henry Pitney Van Dusen, *Dag Hammarskjöld, The Statesman and his faith*, New York, Evanston, London (Harper & Row) 1967.

Een prachtig boek. Zonder de uitvoerige research van Van Dusen zouden we over veel zaken bij Hammarskjöld nog in het duister tasten. Wordt bij Urquhart met name de 'buitenkant' in kaart gebracht, Van Dusen laat zijn licht schijnen op de boeiende binnenkant van Hammarskjöld, én, hij veronachtzaamt daarbij niet de externe omstandigheden van Hammarskjölds zware ambt. Het is exact de samenhang tussen beide die Van Dusen wil laten zien, maar, hij laat de externe feiten domineren. Omdat hij dat doet wordt *Merkstenen* een soort innerlijk commentaar bij de tijdgeest van toen en komt het in dit boek niet of nauwelijks tot een zelfstandige en eigen interpretatie van *Merkstenen*. Daarvoor moeten we naar,

Gustav Aulen, *Dag Hammarskjöld's White Book. An Analysis of Markings*, London (S.P.C.K.) 1970 (eerste editie in de VS bij Fortress Press in 1969)

Een zeer erudiet en onmisbaar boek voor het verstaan van Hammarskjöld Vanuit een aantal centrale aantekeningen, waarbij vooral concordant te werk wordt gegaan (woordherhalingen e.d.) voert Aulen ons stap voor stap binnen in de teksten van *Merkstenen* en levert hij commentaar. De invloed van de mystici, van Albert Schweitzer, van Buber, dit alles wordt precies nagegaan. In zijn laatste hoofdstuk wordt een poging tot evaluatie gedaan en trekt Aulen vergelijkingen met Luther, Kierkegaard en Bonhoeffer. Aulens boek is nogal protestant, een zekere koudwatervrees voor de (rooms-katholieke) mystici is hem niet vreemd. Aulen heeft er moeite mee om Hammarskjöld in de lijn van de grote mystici te zien, waardoor ik zelf bij Aulen een goede verstaans-entree mis. En heel bijzonder, lag bij Van Dusens interpretatie het zwaartepunt op de externe, politieke gebeurtenissen uit de dagen van Hammarskjöld, Aulen slaat die gegevens bijna over! Van Dusen helt over naar een externe interpretatie, Aulen doet precies het tegenovergestelde, bij hem prevaleert de interne ontwikkeling. Blijkbaar is het buitengewoon moeilijk om tussen beide, tussen politiek en mystiek, een goede balans te vinden.

Sven Stolpe, *Dag Hammarskjöld. Geestelijk profiel*, Hilversum/Antwerpen (Paul Brand) 1965.

Ik denk dat een aantal decennia terug de meeste mensen in Nederland kennis gemaakt hebben met Hammarskjöld door middel

van dit boek. Stolpe, zelf literator, heeft Hammarskjöld en zijn familie persoonlijk gekend. Het is een mooi en nabij geschreven boek, waarbij Stolpe als biograaf soms teveel op de voorgrond treedt.

Met bovenstaande grote biografieën over Hammarskjöld zijn we een eind op dreef. Andere boeken over Hammarskjöld leunen allemaal heel sterk op deze groten, zij het, dat ieder toch weer een eigen spits heeft. Dat is heel interessant om te constateren. Vaak ik het zo dat mensen onder de indruk van Hammarskjöld zijn geraakt, vervolgens worstelen ze dan een aantal jaren met *Merkstenen*. Als deze mensen zelf ook auteur zijn eindigt hun zoektocht vaak met een boek. Ik noem slechts:

In het Fries: J.H. Brouwer, *Dag Hammarskjöld. Strider foar Frede*, Ljouwert (de Terp) 1975.

Lydia Stephan, *Der einsame Weg des Dag Hammarskjöld*, München (Chr. Kaiser Verlag) 1983.

Herwig Arts, *Een kluizenaar in New York. De spiritualiteit van Dag Hammarskjöld*, Antwerpen/Amsterdam (De Nederlandsche Boekhandel/Pelckmans) 1986.

Johann Hoffmann-Herrerros, *Dag Hammarskjöld. Politiker - Schriftsteller - Christ*, Mainz (Matthias Grünewald Verlag) 1991.

Geen boek, maar wel een uitgebreid artikel over Hammarskjöld schreef Frans Maas. F. Maas, 'Dag Hammarskjöld. "De ontbinding van het ik in louter licht" ', In: Idem, *Spiritualiteit als inzicht. Mystieke teksten en theologische reflecties*, Zoetermeer 1999, p. 54 e.v.

Stephan Mögle-Stadel, *Dag Hammarskjöld. Vision einer Menschheitsethik*, Stuttgart 1999. Dit boek bewandelt de esoterische weg en ziet het leven van een mens als een inwijding in de diepere lagen van het mens-zijn. Hammarskjöld is hier een voorbeeld van. Op onderdelen is het boek nogal speculatief. Hetgeen hij schrijft over de Samen-cultuur (de Lappen) gaf mij veel nieuwe informatie, o.a. een kennismaking met Andreas Labba, een Samen-vriend van Hammarskjöld. De Nederlandse vertaling van dit boek (Zeist 2004) is niet sterk.

7.3. Hammarskjöld-studie in Nederland

Het bestuderen van Hammarskjöld gebeurt nog steeds volop, ook in Nederland. Ik noemde hierboven al even het Titus Brandsma Instituut (TBI) in Nijmegen. Eén van de onderzoekers aldaar, Hein Blommestijn, schreef in 1983 het voorwoord bij de zevende herziene Nederlandse editie van *Merkstenen* (eerste druk 1965). Sindsdien is op dit instituut veel know-how over Hammarskjöld opgebouwd. Een andere onderzoekster, Laetitia Aernink schreef in 1974 haar doctoraal-scriptie over Dag Hammarskjöld, *Politiek en Mystiek. Onderzoek naar de verhouding engagement en bezinning bij Dag Hammarskjöld* (niet uitgegeven). Deze scriptie is waarschijnlijk een van de eerste echte studies in Nederland over Hammarskjöld.

Hein Blommestijns interesse voor Hammarskjöld werd helemaal gewekt toen hij in aanraking kwam met Jos Huls (geb.1960). Als jongen van zestien was Huls al gegrepen door de teksten van *Merkstenen*. Onder leiding van Blommestijn besteedde hij zowel zijn kandidaats- als zijn doctoraalscriptie theologie aan Hammarskjöld. Op zijn beurt hielp Jos Huls Blommestijn met de nieuwe editie van 1983. Bij dat werk bleek dat kennis van het Zweeds een vereiste is om goed bronnen-onderzoek te kunnen verrichten. Daarom ging Huls Zweeds studeren en was hij veel in Stockholm voor detail-onderzoek. Uit nauwgezette research groeide een indringende doctoraal-scriptie, *Wanneer het bewustzijn zich verhoogt uit de zee van de nacht. Een studie over het mystiek bewustzijn in Vägmarker van Dag Hammarskjöld*, (KUN 1988, niet in de handel). Huls schreef de jaren door talloze artikelen over Hammarskjöld, vooral in het blad *Speling*. Momenteel werkt hij aan een tekst-kritische, geannoteerde uitgave van *Merkstenen*. Het is nog niet bekend wanneer deze editie verschijnt. Op dit moment is Jos ook zelf onderzoeker aan het TBI.

Monica Bouman (geb. 1951) is al jarenlang intensief bezig met *Merkstenen*. Het boek liet haar niet los, ze vond er 'een diepe resonans voor de innerlijke zoektocht.' Als psychologe is zij vooral geïnteresseerd in 'de groei naar rijpheid' bij Hammarskjöld. Met enige regelmaat organiseert zij meditatieve gesprekskringen over Hammarskjöld, waarbij teksten uit *Merkstenen* als uitgangspunt dienen. De teksten richten de blik van de deelnemers naar binnen, waardoor men de eigen 'reis naar binnen' beter kan verstaan. Haar onderzoek de jaren door resulteerde in twee mooie studies:

Monica Bouman, *Internationale dienstbaarheid als vrijheid en plicht. De levensweg van Dag Hammarskjöld*, Kampen 2001 (dissertatie KU Nijmegen).

Monica. Bouman, *De levensweg van Dag Hammarskjöld*, Kampen 2006.

In dankbaarheid wil ik noemen broeder Petrus Groot (1933 - ???), monnik van de Adelbertus-abdij te Egmond. Als geen ander is hij door de jaren heen vertrouwd geraakt met de teksten van *Merkstenen*. Hij vertelde mij eens dat de dagboekteksten voor hem een brug zijn geweest tussen zijn handwerk op de boerderij van het klooster en de dagelijkse getijden in de kerk. Want vooral in zijn begintijd als monnik, Petrus trad in in het jaar 1957, was er nog een grote afstand tussen monniken die pater en monniken die broeder waren. Over zijn vondsten heeft broeder Petrus een aantal mooie artikelen geschreven:

Eenzaamheid als mogelijke weg naar gemeenschap. Ontmoeting met Dag Hammarskjöld. In: *Duet* 1988/3.

Hammarskjöld en 'het ongehoorde'. In: *Benedictijns Tijdschrift*, 54 (1993) nr.2, p. 70-93.

Ja! Tegen de toekomst, wat zij ook inhoudt (niet gepubliceerd).

'Het geluk van de kiezer.' (niet gepubliceerd)

'Het "Ongehoorde" - in Gods hand te zijn.' (niet gepubliceerd)

Veel mensen in Nederland hebben *Merkstenen* van Dag Hammarskjöld in hun boekenkast staan. Hoe ik dat weet? Omdat *Merkstenen* in 1983 de zevende (herziene) druk had (Gottmer/Nijmegen) en deze editie in 1996 bij uitgeverij Helmond BV, Helmond en in 1998 bij uitgeverij Kok in Kampen weer opnieuw is uitgegeven. *Merkstenen* is een blijver, in andere landen zie je hetzelfde. Het boek hoort gaandeweg thuis in een lange rij van mystieke geschriften en de naam van Hammarskjöld kom je steeds vaker tegen in overzichts-boeken van (christelijke) mystici. Reden genoeg derhalve om dit boek en deze persoon blijvend aandacht te geven en hem te leggen naast en tegen andere boeken over de mystiek.

Dat Dag Hammarskjöld ons mag blijven inspireren - om ons mens-zijn ten diepste te verstaan en om het werken aan een wereld van vrede en recht nooit op te geven.

In mijn droom liep ik met God door de diepten van het zijn: wijkende wanden, geopende poorten, zaal na zaal vol stilte en duisternis en koelte - vol vertrouwdheid en licht en warmte van zielen - totdat het grenzeloze me

*omgaf, waarin wij allen samenvloeiden en verder leefden
als de kringen die vallende druppels maken in wijde,
rustige, donkere wateren. M/90*

Andere publicaties van Jurjen Beumer, onder meer:

Dit boek, *De langste reis is de reis naar binnen*, is ook in het Zweeds is vertaald, *Den längsta resan är resan inåt. Mystik och politik hos Dag Hammarskjöld*, Örebro (Bokförlaget Libris) 1999.

Pleisterplaatsen. De spiritualiteit van de diaconale gemeente en parochie, Baarn (Ten Have) 1994.

Onrustig zoeken naar God. De spiritualiteit van Henri Nouwen, Tielt (Lannoo) 1996, vierde druk 2007. Vertaald in zeven andere talen.

Reikhalzend. Spiritualiteit uit het hart van de stad, Baarn (Ten Have) 1999.

Als de dag ontwaakt. De kleur van het leven in woord en beeld. Samen met de Twentse kunstschilder Ton Schulten. Baarn/Tielt (Lannoo, Ten Have) 2000, derde druk in 2003.

Als alles duister is. Gebeden en gedachten bij het sterven,, Baarn/Tielt (Ten Have, Lannoo) 2002, tweede druk 2003.

Vrede en alle goeds. Meditatief weekboek, Baarn (Ten Have) 2003.

De spiritualiteit van het gewone leven. Over veerkracht, Kampen (Ten Have) 2005.

De spiritualiteit van de navolging. Over discipelschap en discipline, Gorinchem (Narratio) 2007.

Heeft de regen een vader? Mijmeringen over God, mens en wereld, Kampen (Ten Have) 2007.

Dr. Jurjen J. Beumer (1947) is pastor en directeur van *Stem in de Stad*, een oecumenisch diaconaal centrum in Haarlem. jjbeumer@antenna.nl